

VZNIK STŘEDOVĚKÉ MĚSTSKÉ CIVILIZACE V ZÁPADOSLOVANSKÉM PROSTŘEDÍ

Michal Téra

Annotation

The study examines the development of urbanization in the West Slavic area. During the 12th century, colonization came to this area, which accelerated after the liquidation of the statehood of the Polabian Slavs. German settlement of Slavic territories soon spilled over into the Central European states. The colonists brought with them a new type of urban settlements that were legally secured and had a specific structure and character. The entry of urban culture into the West Slavic environment would cause a socio-economic revolution that would completely transform the local society. At the same time, this process will also cause irreversible ethnic changes, which in some areas are fatal for the indigenous population. Elsewhere, however, cities will be glorified and a new urban culture will become part of local societies. As a result, Central Europe will emerge as a special cultural area.

Klíčová slova

západní Slované; německá středověká kolonizace; urbanizace; středověk; 13. století

Key words

Western Slavs; German medieval colonization; urbanization; Middle Ages; 13th century

Rozvoj městské civilizace v západoslovanském prostředí představuje svébytnou kapitolu v evropských kulturních, politických a sociálních dějinách. Západoslovanský prostor byl totiž díky své poloze svéráznou křižovatkou kulturních a civilizačních vlivů, z jejichž střetů se zrodil specifický evropský kulturní okruh střední Evropa, pro nějž je městská krajina jedním z určujících prvků.

Vznik stabilní urbánní sítě v povodí Labe, Visly a středního Dunaje je spojen až s ukotvením a vymezením západoslovanského sídelního areálu a se vznikem státních a protostátních útvarů zdejšího slovanského (popř. maďarského) obyvatelstva. Do té doby si střední Evropa zažila jen jednu epochu urbánního života, která byla spojena se vznikem sítě keltských opid mezi 3. stoletím př. n. l. a přelomem letopočtu, na která částečně v povodí středního Dunaje navázala římská vojenská a městská sídliště. Ani jedna z těchto tradic však po sobě nezanechala výraznější stopy, na které by mohlo navazovat raně středověké slovanské obyvatelstvo, jako tomu bylo např. na Balkáně nebo ve východoalpském prostoru.

Západoslovanské obyvatelstvo začalo vytvářet svoji sídelní strukturu v drtivé většině bez nějaké předchozí návaznosti a dějiny městské civilizace střední Evropy počínají právě jeho aktivitami při budování stabilních multifunkčních raně středověkých sídel, která svou polohou i významem plně odpovídala sociálním potřebám rodících se státních společností západních Slovanů.

V základech městské mapy střední Evropy leží slovanská hradištní síť. Její systematické budování na všech západoslovanských územích začíná v 8. a vrcholí v 9. a 10. století. Ve stoletích předchozích zaznamenáváme výskyt opevněných sídlišť jen ojediněle, ač termín pro takové centrum (*gradъ/gardъ*) znají všechny slovanské jazyky a lze tudíž předpokládat, že si znalost takového druhu sídliště přinášejí Slované ze svých původních sídel. Nicméně nejrozsáhlejší nezemědělská aglomerace ve střední Evropě v době slovanské expanze v 6. století – Roztoky u Prahy – nebyla opevněná a první předpokládaná pevnost známá z pramenů – Wogastisburg (*castrum Wogastisburc*)¹ –, u níž došlo k bitvě mezi franským a slovanským vojskem někdy kolem roku 631, není dosud lokalizována, a proto nelze říci, o jaký typ sídliště se jednalo. Skutečnost, že mohla být opevněná, by napovídala druhá komponenta názvu – *burc*, což byl termín pro hrad, opevněné sídlo či středisko vojenské elity používaný v té době po celé západní Evropě.² Je ovšem otázka, zda tuto germánskou komponentu nedodal k názvu sám kronikář, který pravděpodobně očitým svědkem bitvy nebyl.

Pro 7. století na území západních Slovanů nemůžeme počítat se systematickou sítí hradišť a opevněných sídel – první jsou doložena až nejdříve na samém konci 7. století. Teprve během 8. století můžeme sledovat rozvoj budování hradišť, které nabere na intenzitě až na přelomu století následujícího. V tomto tzv. starším hradištním období (do poloviny 9. století) vznikají první známá hradiště na Moravě, v Čechách a v oblasti severozápadních Slovanů. Ve středovýchodních Čechách mezi nejstarší hradištní sídliště patřily opevněné areály v povodí říčky Šembery (Klučov, Doubravčice, Přistoupim, Tismice), mezi nejstarší česká hradiště patří i Kal u Jičína, vrch Rubín u Podbořan, Bezemín u Konstantinových Lázní, Krtín a Darmešl u Tachova nebo Svržín u Domažlic.³ Hradištní soustava se objevuje i na

¹ *Fredgarii et aliorum chronica. Vitae sanctorum. [Chronicarum quae dicuntur Fredgarii scholastici liber IV.]*. Bruno Krusch (ed.). Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1838, s. 155.

² PIRENNE, Henri. *Středověká města. Studie z dějin hospodářských a sociálních*. Přeložil B. Mendl. Praha: Historický klub, 1928, s. 50–65.

³ BERANOVÁ, Magdalena – LUTOVSKÝ, Michal. *Slované v Čechách. Archeologie 6. – 12. století*. Praha: Libri, 2009, s. 65–73.

pražské plošině (Šárka, Bohnice, Butovice)⁴, v níž zvláště vyniká šárecké hradiště.⁵ Na Moravě jsou doloženy z 8. století hradištní objekty v Mikulčicích, ve Starém Městě (Ostrov sv. Jiří), v Olomouci-Povelu (snad nejstarší moravské hradiště), v Brně Líšni, na Zelené Hoře u Vyškova či u Znojma. Ve stejném období se objevují i první slezská hradiště (Osoblažsko, Hradec nad Moravicí, Chotěbuz u Těšína).⁶ Počátky hradištní sítě zaznamenáváme i ve výše položených oblastech Slovenska.

Bouřlivý rozvoj hradišť přináší přelom 8. a 9. století a následující desetiletí. V té době jsou položeny základy hradištní sídelní struktury v celém západoslovanském areálu, což vede k vytvoření prvotní urbánní krajiny v této oblasti. Od dolního Labe a jižního pobřeží Baltského moře až po střední Dunaj vznikne celá síť opevněných sídel a center lokálních elit, které se dravě účastní politického soupeření a obchodní výměny, a z jejich aktivit se postupně rodí první západoslovanské státní struktury. Střediska moci jsou soustředěna právě v hradištích, která se zároveň stávají pulsujícími centry lokálních i dálkových obchodních a politických vztahů. V prostředí severozápadních Slovanů vzniká na přelomu 8. a 9. století celá síť hradišť s hlavními centry kmenových či protostátních celků (Oldenburg/Starigard, Arkona, Rugard, Mecklenburg/Velgard, Brandenburg/Brenna, Spandau, Lebus, Budyšin, Lenzen, Golm, Cösitz, Wolin).⁷ V Čechách je vývoj obdobný – objevují se zde lokální soustavy hradišť, které zřejmě vymezovaly jednotlivá panství vzájemně si konkurujících kmenových elit. Zvláštní hradištní skupiny tak nacházíme ve středních Čechách (Budeč, Levý Hradec, Šárka, Butovice, Bohnice, Hostim u Berouna), v jižních Čechách (strakonická soustava. Bechyně, Kuklov, Branišovice), na západě země (Hradec u Stoda, Tašovice, Tanovice), severozápadě (Rubín, Zabuřany, Vlastislav, Lovosice, Hněvín u Mostu) či ve východních Čechách (Libice, Hradec Králové, Hradsko u Mšena, Hrádek u Čáslavi, Holovousy). Velmi zajímavá je tzv. kouřimská soustava: na Českobrodsku: během 9. století zanikají stará hradiště a centrem se stává rozsáhlý hradištní areál Stará Kouřim, na němž vzniká elitní sídlo kontrolující celý kraj. O významu zdejší družiny a knížete vypovídá i mohutná, v tehdejší střední, severní a východní Evropě zcela ojedinělá, 90 metrů dlouhá

⁴ ŠTEFAN, Ivo – BOHÁČOVÁ, Ivana. Early Medieval Fortified Centres in Central Bohemia: Key Issues. In: Kouřil, Pavel – Procházka, Rudolf et al. *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe*. Brno: The Czech Academy of Sciences, Institute of Archaeology, 2018, s. 249 [247–260].

⁵ FROLÍK, Jan. Praha v dobách kněžny Ludmily. In: *Ludmila – kněžna a světice*. Jakub Izný (ed.). Praha: Lidové noviny, 2020, s. 186–212.

⁶ MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk. *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I*. Praha: Libri, 2002, s. 246–282.

⁷ *Slaven in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert*. Joachim Herrmann (ed.). Berlin, Akademie Verlag, 1985, s. 213.

reprezentativní halová stavba na vrcholku akropole a knížecí hroby u tzv. Libušina jezírka. Nedaleko tohoto střediska vznikly pak další hradištní stavby: Radim, Hryzely, Ždánice.⁸

Ovšem nejvýznamnějším ohniskem této rané urbanizace v západoslovanském areálu se stala Morava a západní Slovensko – jádro staromoravského státu. Zde vzniklo několik velkých aglomerací protoměstského typu, jako byly Mikulčice nebo Staré Město u Uherského Hradiště. Mikulčické sídliště se původně rozkládalo na několika říčních ostrovech mezi rameny řeky Moravy. V druhé polovině 9. století už osídlený areál zahrnoval 30 – 50 ha a tvořil komplex sídlišť a pohřebišť. Jeho centrem byla akropole s kamenným opevněním, kolem ní předhradí opevněné hradbou s dřevěnými prvky a palisádou, přičemž infrastrukturu u bran doplňovaly dřevěné mosty. Na akropoli se nacházely chrámy, palác, rezidenční domy, ale také dílny: kovolitecké, kovářské, šperkařské. Samotná plocha akropole byla rozčleněna příkopy na menší útvary s nadzemními usedlostmi. Všechny tyto prvky svědčí o pobytu elity zajištěné družinou jízdních bojovníků s řemeslným (tj. logistickým) zázemím. Významná je i koncentrace chrámů (a tedy i hojná přítomnost duchovních), z nichž nejvýznamnější byla trojlodní bazilika. Ty se naopak nenacházely v hustě zalidněném předhradí, kde nebyly ani dílny. Zázemím pro sídelní jádro bylo podhradí, kombinující řemeslné a zemědělské osídlení, kde chrámy (patrně u zdejších velmožských dvorců) nechyběly. Podoba domů na akropoli a ve venkovském okolí sídliště jasně demonstruje sociální odlišnost vládnoucích a ovládaných vrstev: nadzemní obydlí versus jednoprostorová zemnice s pecí v jednom z rohů.⁹ Pravděpodobně ještě rozsáhlejší a lidnatější bylo centrum u dnešního Starého Města na soutoku Moravy a Olšavy. Celá aglomerace zahrnovala až 250 ha a táhla se nivou Moravy o šíři 2,4 – 2,6 kilometrů. V 9. století bylo toto sídliště střediskem oblasti o rozloze 330 km² s 67 sídlišti a 40 pohřebišti a leželo na Jantarové stezce. Na začátku 9. století zde bylo hradiště s dřevohlinitým opevněním, na němž sídlila válečnická elita a vznikl zde i řemeslnický areál s 5 – 7 šperkařskými dílnami, které zpracovávaly bronz, stříbro a zlato. Vznikl zde i první křesťanský chrám s pohřebištem (ve stejné době vzniká i známý kostel v nedaleké Modré). V druhé polovině 9. století pak sídliště zaznamenalo bouřlivý rozvoj: vzniklo mohutné opevnění (na východní straně široké až 10 metrů) a jádro se zděnou reprezentativní budovou a rotundou (dnes Na Dědině). Kolem jádra se vytvořilo několik řemeslných středisek (klenotníci, kovolitci, hrnčíři, kováři, řezbáři) a můžeme zaznamenat i promyšlenou urbánní

⁸ BERANOVÁ – LUTOVSKÝ, *Slované v Čechách...*, op. cit., s. 74–80.

⁹ POLÁČEK, Lumír. Mikulčice. In: *Velká Morava a počátky křesťanství*. Pavel Kouřil (ed.). Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2014, s. 174–177.

zástavbu, přičemž s prvky plánování uliční sítě se setkáváme i v Mikulčicích.¹⁰ Třetím významným centrem byla Nitra, která má analogický vývoj: na přelomu 8. a 9. století vzrůstá hustota místního osídlení a na dnešním Nitranském hradě se objevuje správní centrum osídlené válečnickou elitou s opevněným předhradím a řemeslnou částí (Na vršku). V druhé polovině 9. století dochází k rozsáhlé přestavbě: buduje se nové opevnění, na levém břehu Nitry roste rozsáhlá akropole (jedna z největších ve střední Evropě) a v blízkosti vznikají další dvě hradiště.¹¹ Nitra patří rovněž mezi ta velkomoravská sídla, která si udržují kontinuitu osídlení i po pádu Velké Moravy, podobně jako Olomouc nebo bratislavský hrad.¹² Kontinuita pohřbů sahá v případě nitranského hradiště až do 12. století.¹³ Zatímco totiž některá velkomoravská centra po zhroucení státní struktury upadají, degradují na venkovská sídliště nebo zcela zanikají, jiná si udržují svoje postavení přinejmenším jako lokální vojenská či obchodní centra. Nitra se se svou elitou stává součástí raného uherského státu a je zřejmě tím příkladem, kdy se na vzniku nového útvaru podílí slovanské obyvatelstvo, které přichází Maďary v podstatě učí usedlému, státnímu a církevnímu životu, přičemž staromoravské struktury (např. župní organizaci) rodící se uherský stát přebírá.¹⁴

Otázka zní, proč zrovna v tomto období (8. – 9. století) dochází k rozvoji prvních sídel urbánního typu v západoslovanském prostředí? Mohli bychom konstatovat prostý fakt, že tento rozvoj je spojen s vzrůstem moci místní válečnické vrstvy, která ve vzájemném soupeření buduje prvotní státní struktury a k tomu potřebuje centra. Zde se soustřeďují velmoži a družiníci a tato opevněná sídliště zajišťují administrativu, vojenské funkce, řemeslnou výrobu, lokální i dálkový obchod, z něhož těží právě zde sídlící elita rodícího se státu.¹⁵ To ovšem není odpověď na otázku: proč právě v této době se tato elita rozvíjí a projevuje svoje ambice, kterými mění celou společnost? Důvodů je jako obvykle několik. Za prvé je to zformování této elity v západoslovanském (či v celém slovanském) areálu. K tomu dochází pod vlivem Avarského kaganátu, od něhož se část slovanské elity naučí novému typu vojenské organizace už nedlouho po jeho vzniku, kterou se snaží uplatnit v celém slovanském areálu. Někdy v 7. století z prostoru kaganátu vychází tzv. „podunajská“ vlna slovanské

¹⁰ GALUŠKA, Luděk. Staré Město – Uherské Hradiště. In: *Velká Morava a počátky křesťanství*. Pavel Kouřil (ed.). Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2014, s. 178–183.

¹¹ BEDNÁR, Peter – RUTTKAY, Matej. Nitra. In: *Velká Morava a počátky křesťanství*. Pavel Kouřil (ed.). Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2014, s. 229–234.

¹² ŠLÉZAR, Pavel. Olomouc. In: *Velká Morava a počátky křesťanství*. Pavel Kouřil (ed.). Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2014, s. 201–207.

¹³ BEDNÁR, Peter – RUTTKAY, Matej. *Nitra...*, op. cit., s. 229–234.

¹⁴ KUČERA, Matúš. *Slovensko po páde Veľkej Moravy*. Bratislava: Slovenská akadémia ved, 1974, s. 358–362.

¹⁵ BOGUČKA, Maria – SAMSONOWICZ, Henryk. *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbirowej*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 1986, s. 22.

migrace, která je více méně omezena na ozbrojené válečné družiny, jež se rozejdou do podstatné části slovanské Evropy a jsou zřejmě hybatelem pro vznik politicko-etnických jednotek nazývaných tradičně „kmeny“.¹⁶ Právě tato elita zorganizuje kmenové útvary či se přinejmenším podílí na jejich formování a zároveň si od jisté doby začne vytvářet i první opevněná sídla. Ovšem růst významu těchto sídel potřeboval ještě další impulsy, které přicházejí až na sklonku 8. století. Tím prvním jsou intenzivní kontakty západoslovanského prostoru s říší Karla Velikého, která se v této době přiblíží k slovanskému osídlení střední Evropy a nakonec zlikviduje Avarský kaganát. Franské kulturní a civilizační vzory nahradí ty avarské včetně vzorů urbánního života na území karlovské říše.¹⁷ Druhý impuls je zřejmě ještě významnější: díky mocenskému převratu v arabském chalífátu, který vymění dynastii Ummájovců za rod Abbásovců, dojde i ke kvalitativní změně v muslimské říši, která se začne intenzivně zajímat o oživení obchodních styků, a proto na trh vrhne významné množství stříbra, jež oživí obchodní výměnu nejen na Předním Východě a ve Středomoří. Do tohoto rozvoje dálkového obchodu je rovněž zapojena střední a východní Evropa a dokonce vzdálená Skandinávie, z níž vychází celá vlna vikinských kupecko-vojenských družin směřujících do východní Evropy při hledání zdrojů „arabského stříbra“.¹⁸ Slovanská Evropa je poprvé zapojena do mezinárodního systému výměny v takové míře a na výnosech z dálkového obchodu těží i místní elita, což vede ke složitější stratifikaci společnosti a k prudkému růstu dosud nevýznamných sídel, z nichž se v celé západoslovanské oblasti (a i v dalších částech slovanského kulturně jazykového areálu) vytvářejí aglomerace velmi podobného typu. Ve střední Evropě vzniká prvotní protourbánní síť propojená obchodními i politickými vazbami mezi sebou i s významnými evropskými centry.

Tento rozvoj nezůstal mimo pozornost pramenů a z 9. i 10. století máme první souvislé zprávy o západoslovanských hradištních centrech. Někdy v průběhu 9. století vznikl soupis kmenových útvarů mezi Dunajem, Labem a Volhou i s výčtem jejich sídel pod názvem *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii* (Popis měst a míst na severní straně Dunaje), od 18. století známý jako *Bavorský geograf*. V řadě ohledů se jedná o nejasný text, v každém případě je překvapující, jak četná jsou centra (je zde používán termín *civitas* = „město“) připisována jednotlivým kmenům – často se zřejmě jedná o přehnané počty v oblastech, jež byly pro autory vzdálené a neznámé. O části západních Slovanů se *Geograf*

¹⁶ MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk. *České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu II*. Praha: Libri, 2006, s. 16.

¹⁷ PROFANTOVÁ, Nad'a. New Data about the earliest of early medieval Hill-forts and Hill-sites in the Central Bohemia (8th and first half of 9th century). In: Fusek, Gabriel (ed.). *Archäologische Studien zum frühen Mittelalter*. Nitra: Archeologický ústav SAV, 2017, s. 99–114.

¹⁸ NOONAN, Thomas S. Why the Vikings First Came to Russia. in: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 34 (3), 1986, s. 321–348.

zmiňuje takto: „Tito jsou, kteří sídlí poblíž končin Dánů; nazývají se Nortabtrezi [= Obodrité] – je tam území, ve kterém je 53 měst, rozdělených podle svých knížat. Vuilci [= Veleti], kde je 95 měst a čtyři území. Linaa [= Liňané] je lid, který má 7 měst. Blízko nich sídlí ti, které nazývají Bethenici, Smeldingon a Morizani, kteří mají 11 měst. Vedle nich jsou ti, kteří se nazývají Hehfeldi [= Havolané/Stodorané] a kteří mají 8 měst. Vedle nich je území, které nazývají Surbi [= Srbové], v kterémžto území je více (oblastí) a které má 50 měst. Vedle nich jsou ti, které nazývají Talaminsi [= Daleminci] kteří mají 14 měst. Bethemare [= snad Češi], u kterých je 15 měst. Marharii [= Moravané] mají 11 měst.“¹⁹

O sídlech a centrech se zmiňují i soudobé franské a velkomoravské prameny – ty používají termíny jako *urbs*, *civitas*, *munitio*, příp. slovanský *gradъ* (*Život Metodějův* či *Zakon sudnyj ljudem*). Všechny tyto termíny označují velkomoravská hradiště, která fungovala nejen jako pevnosti, ale také jako centra knížecí administrativy a rodící se církevní organizace a zároveň jako obchodní střediska v některých případech navázaná na dálkovou směnu, v nichž probíhal i obchod s otroky (to zase naznačuje *Život svatého Nauma*).²⁰

Jak tento vývoj odpovídal situaci městského života v tehdejší Evropě? V její slovanské části probíhaly analogické procesy: formování protostátních etno-politických celků, z nichž se rodila raně středověká slovanská státnost. Ve východní Evropě byl tento proces urychlen a v podstatě zastřešen průnikem vikinských obchodnicko-válečnických družin, z nichž jeden klan na počátku 10. století integroval klíčové body na obchodních stezkách a propojil kmenové útvary do jednoho celku, který od tohoto století známe pod názvem Rus. Ta stála na existenci opevněných a obchodně významných protoměstských aglomerací velmi podobných těm, jež vznikaly ve střední Evropě. Raný urbánní vývoj zaznamenáváme i v jihovýchodní Evropě, kde již v 9. století prosperuje bulharský stát a kde se rodí chorvatská a později i srbská státnost. Na toto slovanské obyvatelstvo však působí i městské vzory východního Středomoří a zdejší elitu lákají rozvinuté municipality na jaderském, egejském a černomořském pobřeží, jejichž městský život i civilizace kontinuálně pokračuje od pozdní

¹⁹ „Isti sunt qui propinquoires resident finibus Danaorum quos uocant Nortabtrezi ubi regio in qua sunt ciuitates LIII per ducos partitae. Vuilci in qua ciuitates XCV et regiones IIII. Linaa est populus qui habet ciuitates VII. prope illis resident quas uocant Bethenici, et Smeldingon, et Morizani, qui habent ciuitates XI. Iuxta illos sunt qui uocantur Hehfeldi, qui habent ciuitates VIII. Iuxta illos est regio, quae uocatur Surbi. in qua regione plures sunt quae habent ciuitates L. Iuxta illos sunt quos uocantur Talaminsi, qui habent ciuitates XIII. Bethemare in qua sunt ciuitates XV. Marharii habent ciuitates XI.“ *Magnae Moraviae fontes historici III. Prameny k dějinám Velké Moravy III. Diplomata. Epistolae. Textus historici varii*. Dagmar Bartoňková – Lubomír Havlík – Ivan Hrbek – Jaroslav Ludvíkovský – Radoslav Večerka (edd. et transl.). Brno: Universita J. E. Purkyně, 1969, s. 285–287.

²⁰ STEINHÜBEL, Ján. Velká Morava na polceste od kmeňa ku štátu. *Forum historiae* 8 (2), 2014, s. 71–97.

antiky a přirozeně tíhne k centru v Konstantinopoli. Balkánští Slované se tak brzy seznamují s charakterem kamenné městské zástavby a kamenných reprezentativních sídel.

Na rozdíl od východního Středomoří zaznamenává západní Evropa v této době úpadek městského života a pozdně antického civilizačního dědictví. I po pádu Západořímské říše bylo Středomoří hlavní komunikační tepnou, jejímž prostřednictvím se přesunovaly suroviny, lidé i myšlenky z východu na západ a naopak a díky tomu dál kvetly přístavy i na západě (Marseille) a rozvíjely i vnitrozemský obchod ještě za Merovejců. Zlom nepřichází se vznikem barbarských království na území západní říše, ale až s expanzí islámu a arabským panstvím na východě, jihu a nakonec i na západě Středomoří. Tento vpád islámu vede k uzavření ekonomiky karlovské říše, úpadku přístavů (v důsledku vpádů nejen Arabů, ale i Normanů ze severu a rozvoji pirátství), útlumu dálkového obchodu i ve vnitrozemí, znehodnocení mince a ražby (mizí zlatá ražba a klesá podíl stříbra v denárech, solidy jsou jen měrnou jednotkou). V důsledku toho mizí kupecká vrstva, mizí Syřané a jedinou organizovanou kupeckou silou v muslimském i křesťanském světě zůstanou Židé. Trh se uzavírá a lokalizuje, pozemkoví vlastníci nevyrábějí pro obchod, protože nemají odbytiště, franská říše nemá prostředky pro byrokracii (tedy efektivní daňový systém jako fungoval v Byzanci nebo chalífátu), a proto ve správě musí spoléhat na aristokracii. Ta však nemá zájem na centrální moci, převádí zisky k sobě a je zdrojem nestability státního zřízení, což vede k úpadku měst.²¹ Tento stav příliš nezlepší ani výše zmíněné oživení arabského obchodu po roce 750 – jinými slovy: to, co vede k rozvoji protourbánní sítě a dálkového obchodu ve slovanské Evropě, nestačí k oživení pozdně antické městské tradice v západní Evropě a franské říši. Díky tomu se i na Západě proměňuje charakter urbánních sídel, což se projevuje v dobové nomenklatuře. V pramenech se objevují jednak *civitas*, které označují městské obce s římskou kontinuitou, nicméně ty se proměňují na pouhá sídliště, kde sídlí biskup a jeho klérus a odkud vede správu diecéze – často i soudní záležitosti (*civitas* se tak často = diecéze); zde bývají i výroční trhy (*annalis mercatus*). Jiná jsou sídla vojenské elity označovaná jako *burgus*, tj. „opevněné sídliště, hrad“, který je však střediskem moci, nikoliv řemesel nebo obchodu. Ty nalézáme po celém Západě v různé jazykové variantě (*burg*, *borough*, *bourg*, *borgo*).²² Obchodní rozkvět od 9. století zaznamenáváme hlavně v severní Itálii a je spojen s Benátky, které se však nikdy neodpoutaly od Konstantinopole, a bylo to především byzantské panství nad Itálií, jež zde uchovalo městský život.²³

²¹ PIRENNE, *Středověká města...*, op. cit., s. 11–48.

²² Ibidem, s. 50–65.

²³ Ibidem, s. 70–71.

Výše zmíněná situace nutila karlovské panovníky k improvizaci a tvůrčímu přístupu v budování center moci. Vzhledem k mobilitě panovnického dvoru bylo nutné vybudovat celou síť administrativních středisek, z nichž byla vykonávána správa nejrůznějšího druhu. Vznikly tak falce (*Pfalzen*): palácová střediska s chrámy, řemeslnou výrobou, zásobárnami a dalším zázemím, které zajišťovalo pobyt ozbrojené družiny, úřednictva, příp. kléru. Tento systém inspiroval i anglosaské panovníky a s velkou pravděpodobností působil i na charakter slovanských hradišť, v nichž podobnou roli hrála jejich jádra s akropolí a předhradím, přičemž v anglosaském i slovanském prostředí dochází k opevnění těchto center až v případě potřeby.²⁴ Zdá se ovšem, že se jednalo o jakýsi společný typ centrálních sídel rodící se státní společnosti, který v podobných podmínkách a při vzájemném ovlivňování můžeme zaznamenat v západní, severní i slovanské Evropě.²⁵

Zánik velkomoravské státnosti se dotkl rozvoje protoměstské sítě v západoslovanském prostoru pouze okrajově – některá moravská centra upadla, v některých (Nitra, Olomouc) kontinuita osídlení pokračuje dál bez ohledu na blízké sousedství s neklidným maďarským živlem v Panonské nížině. A ani tento prostor nezapomněl na svoji protourbánní tradici a nomenklatura mnoha pozdějších uherských center vypovídá o jejich slovanských kořenech. Nicméně pro 10. století platí, že se přesouvají civilizační i mocenská centra v západoslovanském i východofranském prostoru: Moravu nahrazují Čechy a Bavorsko saské vévodství. V českém prostředí se budují rozsáhlá hradiště už v 9. století, jak jsme zmínili výše, na jeho konci a na začátku 10. století však můžeme sledovat kvalitativní změny. V tzv. přemyslovské doméně, tedy ve středočeské hradištní síti dochází k přestavbám opevnění, rozšiřování hradeb a opevňování předhradí. V této době (za knížete Svyatopluka I.) dojde i k opevnění Pražského hradu a původně zřejmě pouze sakrální hradiště s kamenným stolcem pro posvátného knížete českého kmene se stane hlavním sídlem přemyslovského klanu, který nejspíš jako jediný z dalších českých knížecích rodů přijímá křesťanství. Z toho důvodu se na akropolích jeho hradišť objevují první církevní stavby a to i na Pražském hradě (kostel Panny Marie, kostel sv. Jiří, rotunda sv. Víta – vše do 30. let 10. století).²⁶ Oblast Malé Strany je opevněna jako předhradí, existuje zde tržiště, brod a dřevěná mostní konstrukce jako součást

²⁴ KALHOUS, David. Building and Organising Central Places and Fortifications as a Manifestation of Princely Power in Early Medieval Europe. In: Kouřil, Pavel – Procházka, Rudolf et al. *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe*. Brno: The Czech Academy of Sciences, Institute of Archaeology, 2018, s. 17–24.

²⁵ МЕЛЬНИКОВА Е. А., ПЕТРУХИН В. Я., „Начальные этапы урбанизации и становление государства (на материале Древней Руси и Скандинавии)“, in: *Древнейшие государства на территории СССР 1985. Материалы и исследования*, Москва 1986, s. 99–108.

²⁶ FROLÍK, Jan. Praha v dobách kněžny Ludmily. In: *Ludmila – kněžna a svěřice*. Jakub Izdný (ed.). Praha: NLN, 2020, s. 186–212.

vybudované infrastruktury už na konci 9. století. Hlavní přemyslovské hradiště Levý Hradec si po celé 10. století udržuje svůj význam, disponuje mohutnými hradbami (7,2 m a 9,5m na předhradí), a snad kamenným kostelem sv. Klimenta na akropoli.²⁷ Na hradišti Budeč vzniká na počátku 10. století rotunda Petra a Pavla a nedaleko od ní kostel Panny Marie v druhé polovině 10. století (dnes zbyly pouze základy).²⁸ Mezi další hradiště patřily Tetín, Boleslav (zde je patrné osídlení již kolem roku 900, za Boleslava I. přibýly zděné hradby), Vyšehrad (kostel snad sv. Kříže, rozkvět během 11. století). V 10. století však zřejmě dochází k zániku hradišť šareckého, butovického a bohnického, naopak vznikají hradiště ve Vinoři a Královicích, vylidňuje se Libušín.

S rozvojem přemyslovského panství za Boleslava I. se prudce proměňuje mapa Čech – kníže se jako suverén zmocňuje celé země a likviduje jakoukoliv mocenskou konkurenci, což vede rovněž k proměně sídelní sítě: všechny opěrné a opevněné body i všechny významné aglomerace se stávají součástí přemyslovské administrativní, tzv. hradské soustavy. Kde to bylo potřeba, tam jsou konkurenční sídla zničena. Dobrým příkladem je Kouřim: zdejší mohutné hradiště s třemi valy (600 m, 800 m, 1300 m), mohutnou hradbou (10 m široká, 6 – 10 m vysoká) a s příkopem širokým 12 m a hlubokým 6 m je zlikvidováno a nahrazuje ho hradiště sv. Jiří na protější ostrožně nad potokem Výrovka. Stará kouřimská hradištní soustava upadá a hlavní správní středisko se stěhuje do Libice nedaleko soutoku Labe a Cidliny, která se stane střediskem této části Čech až do počátku 12. století. Libické hradiště přes vyvraždění Slavníkovců na konci 10. století je dále správním střediskem a významným centrem dálkových obchodních tras na Moravu, do Polska a dále na Rus. Hradiště samotné bylo tvořeno akropolí o 10 ha a předhradím s rozlohou asi 14 ha (na části území dnešní obce) a bylo obklopeno hustou sídelní strukturou.²⁹ Přemyslovská moc převezme nebo vybuduje celou hradištní síť. Centra se rozvíjejí především u velkých vodních cest nebo na obchodních stezkách (což se často krylo) a také chrání přemyslovskou doménu na pomezí velkých hvozdů (což je důvod pro pozdější zánik některých z nich během velké kolonizace).³⁰ Ovšem rozvoj celozemské sídelní sítě s oblastní správou vedl k tomu, že některá hradiště z původního

²⁷ TOMKOVÁ, Kateřina. Před branami a za branami Levého Hradce. In: *Ludmila – kněžna a světice*. Jakub Izný (ed.). Praha: NLN, 2020, s. 166–185.

²⁸ TOMANOVÁ, Pavla. Budeč kněžny Ludmily. In: *Ludmila – kněžna a světice*. Jakub Izný (ed.). Praha: NLN, 2020, s. 213–225; BARTOŠKOVÁ, Andrea. Budeč. In: *Velká Morava a počátky křesťanství*. Pavel Kouřil (ed.). Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2014, s. 258–262.

²⁹ MAŘÍK, Jan. Libice nad Cidlinou. In: *Velká Morava a počátky křesťanství*. Pavel Kouřil (ed.). Brno: Archeologický ústav AV ČR, 2014, s. 263–267.

³⁰ BERANOVÁ – LUTOVSKÝ, *Slované v Čechách...*, op. cit., s. 89, 189–224.

středočeského přemyslovského panství se ukázala již jako nepotřebná a od 10. století začínají chátrat a zanikat.³¹

Analogický vývoj můžeme sledovat u Polabských Slovanů, v Pomoří a ve vznikajícím staropolském státě. Po celém areálu vznikají protoměstská sídla, která se po roce 900 mohutně opevňují, byť většinou nedosahují takového rozsahu jako v českomoravském prostoru. Na prvotním piastovském území za Měška I. bylo asi 20 hradišť, na nichž sídlila administrativa a která fungovala jako tržní centra. Tento počet se pochopitelně značně zvýšil po vytvoření staropolského státu za Boleslava I. Chrabrého, do něhož byly zahrnuty oblasti Malopolska, Mazovska, Slezska a části Pomoří, na východě Červeňských hradů. Zde všude vznikla nebo byla přestavěna hradiště a správní centra raně piastovského státu. Struktura sídliště byla všude velmi podobná: opevněné hradiště spojené valem a opevněním s podhradím; věnec osad, které mohly být otevřené nebo opevněné většinou palisádou; tržní místa s krčmami a sídla mocných či církevní správy s kamennými chrámy. Města na baltském pobřeží byla dobře opevněna (Wolin, Kolobřeh) a poněkud vzdálená od pobřeží, aby byla chráněna před pirátským útokem. Odhady počtu obyvatel se v největších sídlech pro 10. a 11. století pohybují v jednotkách tisíc (nejvyšší odhady pro Wolin 7 – 10 000, Štětín 3000, Vratislav 1000, Hnězdno 4 – 5000). Sídlíšní hradiště tvořila opevněná část, která ho reprezentovala v krajině a na němž sídlila administrativa. Podhradí bylo multifunkční s řemeslnými dílnami, krčmami, usedlostmi místních velmožů a se zemědělským zázemím, lze předpokládat, že existovala kupecká centra, kde se na obchodu podíleli místní slovanští kupci a velmoži a cizí obchodníci, o nichž hovoří prameny. Tržiště bývala na opevněném předhradí nebo v přístavištích. Zástavba byla dřevěná, kamenná jen ojedinělé (v Krakově stály zřejmě kamenné církevní stavby možná už v 10. století za českého panství). Obyvatelstvo hradišť tvořili především řemeslníci vyrábějící pro potřeby administrativního centra a aristokracie (kováři, skláři, ševci, hrnčíři...), na tržních místech lidé spojení s obchodem a výměnou (krčmáři, mincíři, celníci, převozníci...). Akropole byla sídlem vládnoucí vrstvy, opevněné podhradí závislého obyvatelstva, věnec osad s obyvatelstvem závislým i svobodným, jejichž činnost byla spojena s fungováním hradiště. Základním atributem protoměstského sídla mezi Labem a Bugem byl obchod – lokální i dálkový (otroci, kožešiny, sůl, kovové výrobky). Dálkový obchod mohutně působil na rozvoj sídel v Polsku, Polabí i Pobaltí. Významné trasy směřovaly do Kyjeva, který byl napojen na byzantský a středoasijský obchod. Další spojení směřovalo přes Čechy do jižního

³¹ VARADZIN, Ladislav. The Development of Přemyslid Domain Strongholds in the Heart of Bohemia (A Contribution to the Discussion). In: Macháček, Jiří – Ungerman, Šimon. *Frühgeschichtliche Zentralorte in Mitteleuropa*. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2011, s. 405–410.

Německa a k toku středního Dunaje. Přes Baltské moře vedlo spojení do Fríska, Flander a do baltských středisek dosahoval až arabský obchod (nalezené arabské mince však mohou pocházet i od Skandinávců, kteří se na zdejších obchodech podíleli a kteří si přiváželi arabské stříbro ze svých výprav). Polské země se účastnily tranzitního obchodu s otroky a kožešinami, který vytvářel trojúhelník tras na linii Halič > Krakov > Vratislav ve své základně a s vrcholkem v Gdaňsku. Rozvoj zdejších sídlišť souvisí s rozvojem obchodu a měst v Byzanci, arabském světě nebo západní Evropě. Mýta a celní poplatky tvořily také významný zdroj příjmů zdejší knížecí elity.³²

Tohoto rozvoje si opět povšimly prameny, v nichž se rozšiřuje terminologie pro množící se západoslovanská protoměstská sídla v 10. století. V latinských textech se setkáváme s výrazy jako *civitas*, *oppidum*, *libera villa*, *castrum*, *curtis*, *stat*, *burg*, v případě slovanských měst na pobřeží Baltského moře pak *locus*, *urbs*, *burgus*, *burgum*, *forum*, *mercatus*, *portus*, *villa forensis* a ta se rozkládala na místech zvaných *insula*, *arena*, *ripa*, *alta ripa*.³³ Zajímavým dokumentem je relace arabsko-židovského kupce a diplomata z Cordóbského chalífátu Ibrahíma ibn Ja'kúba. Ten si jednak všímá proniknutí dálkového obchodu do slovanského světa a zvláště do jeho západní části a připomíná, že příslušníci cizích národů jsou schopni komunikovat slovanským jazykem. Zároveň je prvním zpravodajcem o Praze, kterou nazývá městem (*madinat*): „A město Frágha je postaveno z kamene a vápna. Je nejbohatším ze zemí zbožím. Přicházejí sem z města Krákúá Rusové a Slované se zbožím. A přicházejí k nim ze zemí Turků muslimové, židé a Turci rovněž se zbožím a obchodnickým závažím a vyvážejí od nich otroky, cín a (různé) druhy kožešin.“³⁴ Ibrahím ibn Ja'kúb si však také všímá způsobu stavby hradišť v prostředí polabských Slovanů, kteří se nemohli spolehnout na výšinná sídliště, jako tomu bylo v česko-moravsko-slovenském prostoru, ale kultivovali bažinaté oblasti v rovinatém terénu mezi Labem, Baltským mořem a Odrou. Na rozdíl od Prahy či Krakova však jejich sídla nazývá „pevností“ (*hişnun*): „Takovým způsobem stavějí Slované většinu svých pevností; odeberou se na louky s hojností vody a křovin, narýsují tam kruhovou nebo čtvercovou čáru podle toho, jaký chtějí dát pevnosti tvar a jak velké chtějí mít prostranství. (Pak) vykopou okolo něj (příkop) a navrší vykopanou zemi, kterou zesílí prkny a dřevem na způsob valů, až tato (zeď) dosáhne té výšky, jaké si přejí. A vyměří z ní bránu, z kterékoliv strany chtějí a vchází se do ní po mostě

³² BOGUČKA – SAMSONOWICZ, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce...*, op. cit., s. 30–42.

³³ Ibidem, s. 27, 41.

³⁴ *Magnae Moraviae fontes historici III...*, op. cit., s. 413.

ze dřeva.³⁵ Takových blatných hradišť vzniklo v prostředí severozápadních Slovanů celá řada a byla doplněna infrastrukturou dřevěných mostů a hatí, příhodných v krajině bohaté na bažiny, jezera a říční toky.

V 11. a 12. století se západoslovanská sídelní síť dále zahušťuje a rozvíjí. Z hlediska civilizačního nezná slovanský svět něco jako „temný středověk“, každé století znamená progres a civilizační i kulturní posun. V těchto dvou stoletích se stabilizuje státní život v českém, polském a uherském státě a do jisté doby se to týká i obodritského, stodoranského a pomořanského knížectví. V rámci všech těchto útvarů se rozvíjejí sídlištní aglomerace spojené s prohloubením státní administrativy a budováním obchodní sítě, na které se čím dál tím více začínají podílet cizojazyčné skupiny profesionálních obchodníků.

Výrazný civilizační posun v tomto směru zaznamenávají zejména české země a zvláště Praha, která v řadě ohledech během těchto dvou staletí předběhne všechna ostatní západoslovanská centra v urbánním rozvoji. Pražský hrad byl ještě v 11. století typickým přemyslovským hradištěm s akropolí, západním a východním předhradím, sídlem biskupa a kamennou rotundou, která byla po roce 1060 přestavěna na románskou baziliku.³⁶ Aglomerace spojená s hradištěm se nacházela na levém vltavském břehu na území pozdější Malé Strany, která byla překvapivě silně opevněna.³⁷ Ve 12. století dojde k zásadním změnám: za Soběslava I. získá Pražský hrad románskou hradbu, čímž se omezí západní předhradí, ovšem rozšíří se prostor hradiště na jih. Po požáru roku 1142 se změni biskupské sídlo na třípatrový palác, vzniká knížecí palác s kaplí sv. Kříže, nově je přestaven chrám sv. Jiří a plocha hradiště je rozdělena na opevněné dvorce podél západovýchodní cesty: na jihu jsou dvorce světské, na severu církevní.³⁸ Těžiště sídliště se rovněž promění – naroste význam pravého břehu, který původně souvisel s vyšehradským hradištěm, jeho podhradím a spojovací cestou na Pražský hrad. Nové centrum se rodí na území Starého Města: v první třetině 12. století zde existuje tržiště na ploše dnešního Staroměstského náměstí³⁹, vzniká mýtnice na Týnském dvoře, v druhé polovině 12. století jsou pak oba břehy spojeny kamenným Juditiným mostem.⁴⁰ V té době se pražská aglomerace již blíží urbánnímu sídlu analogickému západoevropským městům: vzniká zde asi 20 sakrálních staveb, kamenné „kvádríkové“ domy, které nemají obdoby v celém západoslovanském areálu, a plánované

³⁵ Ibidem, s. 412.

³⁶ BERANOVÁ – LUTOVSKÝ, *Slované v Čechách...*, op. cit., s. 303–310.

³⁷ PROCHÁZKA, Rudolf. Odras vrcholné středověké urbanizace v archeologických pramenech na základě vybraných příkladů. *Přehled výzkumů* 51, 2010, s. 211.

³⁸ BERANOVÁ – LUTOVSKÝ, *Slované v Čechách...*, op. cit., s. 303–310.

³⁹ KLÁPŠTĚ, Jan. *Proměny českých zemí ve středověku*. Praha: Lidové noviny, 2005, s. 347.

⁴⁰ PROCHÁZKA, *Odras vrcholné středověké urbanizace...*, op. cit., s. 215.

ulice sypané šterkem.⁴¹ Dvorce elitní velmožské vrstvy jsou soustředěny v tzv. Mezihradí (na cestě z Vyšehradu na Pražský hrad), kupecká vrstva je ve 12. století tvořena už významnou měrou cizinci: nedaleko Staroměstského náměstí sídlí židovská komunita už nejspíše od 11. století⁴² (a pohřby z Bartolomějské ulice naznačují přítomnost Židů už v 10. století)⁴³, kolem kostela sv. Petra se vytvořila německá kupecká obec, která si zajišťovala svoji pozici pomocí knížecích privilegií (v 11. století od Vratislava II., v roce 1177/1178 od Soběslava II.) a víme rovněž o přítomnosti „Románů“ a „Galů“ (zřejmě Italů a Valonů).⁴⁴ Na sklonku 12. století byla Praha svojí sídelní i populační strukturou plně připravena k přechodu na nový typ městského života, který přichází ve 13. století.

Ostatní česká hradiště k takové úrovni ještě nedohlédla, i když progresivní změny v české urbánní krajině byly patrné. Především je na ni vidět, jak se rozvíjela knížecí správa a jak se formovaly jednotlivé regiony celého knížectví. V tomto období především zaniknou či upadnou do bezvýznamnosti původně důležitá a rozsáhlá hradiště, která ztratila svoji roli a pro nový urbánní vývoj postrádala potřebné podmínky, např. Levý Hradec či Budeč. Stará Boleslav jako správní centrum je vystřídána Mladou Boleslaví. Okolí Prahy kontrolovala hradiště ve Vinoři v hustě zalidněné krajině na severovýchod od knížecího centra, cestu na jihozápad střežily Královice a Dolní Břežany. Oblasti na jih od Prahy zajišťovaly Kozárovice, Šance u Březnice, na Sedlčansku Nalžovické Podhájí. Cestu z Prahy do Poohří střežil Dřevíč a velmi významné hradské centrum bylo v Litoměřicích.⁴⁵ Zde na dnešním Dómském náměstí existovalo hradiště s kostelem sv. Jiří, sídlem správce a předhradím, na němž byly dvorce nejspíše úředníků a duchovních. Od doby Svyatopluka II. tu funguje kapitula s kostelem sv. Štěpána a kostel sv. Václava. Okolí centra tvořilo podhradí do vzdálenosti 1,5 km s mozaikou osad, v oblasti do 500 m s hustou zástavbou – sídlilo zde přibližně 1 000 – 2 000 obyvatel.⁴⁶ Kraj mezi Českým středohořím a Krušnými horami spravovala Bílina fungující od konce 10. do poloviny 13. století (pak její funkci přebírá Most), labskou bránu střežil Děčín, střední Poohří už od 10. století Žatec. V západních Čechách byla nejvýznamnějším hradištěm Hůrka u Starého Plzně s rozvinutou sídelní aglomerací z 11. a 12. století, cestu z Prahy do Řezna kontroloval Hradec u Stoda, na horní Ohři stál Sedlec, slovanské osídlení na samotném západě kontroloval Cheb – na konci 12. století sem začala proudit německá kolonizace a na hradišti vznikla románská falc. Na jihozápadě Čech stál Smolov u Domažlic (snad stará

⁴¹ KLÁPŠTĚ, *Proměny českých zemí...*, op. cit., s. 350–353.

⁴² VANÍČEK, Vratislav. *Velké dějiny zemí Koruny české II. 1197–1250*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2000, s. 275.

⁴³ KLÁPŠTĚ, *Proměny českých zemí...*, op. cit., s. 343–344.

⁴⁴ VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české II...*, op. cit., s. 280–283.

⁴⁵ BERANOVÁ – LUTOVSKÝ, *Slované v Čechách...*, op. cit., s. 314–320.

⁴⁶ KLÁPŠTĚ, *Proměny českých zemí...*, op. cit., s. 330–334.

Tuhošť) fungující od 10. do konce 12. století, na Klatovsku Prácheň v 11. a 12. století s kostelem sv. Klimenta na předhradí, jižní Čechy střežila trojice Chýnov-Netolice-Doudleby. Východní Čechy měly hned několik center: svatojiřské hradiště v Kouřimi s románským kostelíkem sv. Vojtěcha, správní funkci si udržovala Libice ještě ve 12. století, Čáslavsko bylo spravováno z dnešního Hrádku nedaleko pozdějšího čáslavského městského centra, oblasti na jih od Labe zajišťovala výrazně umístěná Vraclav a správní centrum v Chrudimi. Severovýchod Čech kontrolovala hradiště v Opočnu a hlavně v Hradci Králové, který se začal mohutně rozvíjet v 12. století, sloužil jako údel nevládnoucích Přemyslovců a jako církevní centrum. Věnc českých center uzavíralo vzdálené Kladsko.⁴⁷

Podobným rozvojem prošla i moravská střediska, z nichž měla celá řada již velkomoravské kořeny a v době budování přemyslovského státu, zvláště po definitivním připojení Moravy k Čechám po roce 1019 (po dobyvateli Břetislavovi bylo pojmenováno hradiště Břeclav), obnovila svoje správní postavení. Takovým případem je např. Olomouc, která v podstatě od 9. století neztratila svůj význam: po pádu moravského státu zaznamenává příliv obyvatel a napojuje se i na obchodní trasu z horního Podunají do Kyjeva, čímž se v 10. století stává předmětem přemyslovské expanze. V 11. století pak zde vznikne nejvýznamnější moravský knížecí hrad doplněný sídlem biskupa na akropoli na dnešním Dómském náměstí.⁴⁸ Podobný případ je i Brno: v oblasti dosahu velkomoravského hradiště v Líšni se začne od konce 9. století rozvíjet sídliště, které se od počátku 11. století stává střediskem vznikající aglomerace, jejíž význam roste s faktem, že zde vzniká sídlo jednoho z moravských údelů. Stejným případem je i Znojmo, jehož postavení údelného centra velmi dobře ilustruje reprezentativní stavba rotundy sv. Kateřiny na akropoli hradiště v druhé třetině 12. století.

Staropolský stát si na konci 30. let 11. století zažil nebývalou krizi, která ohrozila jeho samotnou existenci. Povstání, které zde vypuklo, bylo zaměřeno proti budování státní i církevní struktury a útočilo na střediska piastovské moci, které systematicky budoval Boleslav I. Chrabrý. Rozvrat dovršil český vpád a vyplenění Hnězdna vojsky Břetislava I. Obnovování polského státu trvalo několik desetiletí a mělo několik důsledků. Za prvé se přesunulo centrum země: Hnězdno zůstalo nadále už jen sídlem arcibiskupství (obnovené v první třetině 12. století s již románskou bazilikou z druhé poloviny 11. století) a panovnické centrum se přesunulo na krakovský Wawel, který se od té doby stává skutečným srdcem země. Zde se nacházelo jak knížecí sídlo, tak biskupské spojené s katedrálou sv. Václava (později i sv. Stanislava) a wawelské hradiště s krakovskou aglomerací zaznamenává analogický vývoj jako

⁴⁷ BERANOVÁ – LUTOVSKÝ, *Slované v Čechách...*, op. cit., s. 314–320.

⁴⁸ KLÁPŠTĚ, *Proměny českých zemí...*, op. cit., s. 327–329.

Pražský hrad. Navíc mu velmi pomáhá strategická poloha na obchodní trase do Kyjeva. Na stejné trase ležela i Vratislav, jejíž centrum se nacházelo spolu s biskupským sídlem na ostrově Olbin. Urbánní zástavba se ve Vratislavi začala rozvíjet až poměrně pozdě – v druhé polovině 12. století – ovšem pak už se nezastaví. V polovině století vyrostl na ostrově Piasek augustiniánský klášter, na Olbině bylo péčí významného polského palatina Petra Vlastovice založeno benediktinské opatství s výrobními objekty a vápenkou v sousedství Vlastovicova dvorce. V druhé polovině 12. století se těžiště aglomerace přesouvá na levý břeh Odry: tržiště funguje na pozdějším náměstí Nowy Targ a zástavba zahrnuje i severovýchod pozdějšího Starého města.⁴⁹ Pro polské země byl rovněž důležitý východopomořanský Gdaňsk napojený na výnosný baltský obchod, který se i politicky více a více sbližoval s piastovským státem přinejmenším do 12. století. Sídliště zde vzniklo už v první polovině 10. století (*Gyddanyzc*)⁵⁰ a o jeho existenci víme z nejstarších svatovojtěšských legend sepsaných na přelomu 10. a 11. století. Hrad je tu založen v druhé polovině 11. století a ve 12. století se západně od něj začne rozvíjet sídlištní struktura. Na konci 12. století byl vystavěn kostel sv. Mikuláše.⁵¹

Archeologie i písemné prameny nám umožňují vytvořit si mapu polských protoměstských sídel do konce 12. století. Mezi hlavní správní centra kromě Krakova, Vratislavi, Hnězdna a Gdaňska patřily také: Włocławek, Płock (od 11. století s biskupstvím v jinak málo urbanizovaném Mazovsku), Kruszwica (Kujavsko), Łęczyca, Sieradz, Sandomierz, Opole, Głogów, Lehnice. Mezi menší centra pak patřily: Lednica, Giecz, Kalisz, Zakroczym, Białogard, Lubusz, Bolesławiec, Wiślice, Sącz-Podegrodzie, Przemyśl, Czerwień (poslední dvě sídliště vtáhla do svého svazku Kyjevská Rus). V řadě center se nacházely kamenné stavby: paláce, církevní rotundy a baziliky (Hnězdno, Krakov, Poznaň, Giecz, Lehnice, Lednica, Płock, Strzelno, Czerwińsk).⁵²

Specifická situace panovala v Pomoří a Polabí. Zdejší slovanské státy totiž do 12. století odolávaly stále silnějšímu tlaku ze strany říše, příp. skandinávských států, což je jim stalo osudným v druhé polovině 12. století, kdy byly zničeny či vtaženy do svazku západního impéria, což je otevřelo vlivům z německého kulturního prostoru se vším dobrým i zlým, co to přinášelo. Takto byla přerušena slibně se rozvíjející státnost obodritská a stodoranská a nahrazena útvary, které sice vycházely z tradic a dědictví obou států, nicméně v nich už definitivně převážila německá politická a následně i kulturní dominance. Západní Pomořany si uchovaly jakousi svébytnost, nicméně jejich vtažení nejprve do dánského politického vlivu

⁴⁹ PROCHÁZKA, *Odras vrcholné středověké urbanizace...*, op. cit., s. 213, 219.

⁵⁰ *Monumenta Poloniae historica. Pomniki dziejowe Polski I.* August Bielowski (ed.). Kraków 1864, s. 180.

⁵¹ PROCHÁZKA, *Odras vrcholné středověké urbanizace...*, op. cit., s. 214, 219.

⁵² BOGUČKA – SAMSONOWICZ, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce...*, op. cit., s. 28.

a následně do německého prostoru bylo definitivní. Tyto okolnosti se specificky projeví na vývoji urbánní sítě zmíněných oblastí, ačkoliv lze konstatovat, že i v tomto období se všechny západoslovanské země vyvíjely analogicky, což bude platit i pro 13. a 14. století.

Rozvoj pomořanské a polabské sídlištní sítě ve 12. století předznamenává vstup středověké městské kultury do západoslovanského prostředí. Hradištní situace obodritského, stodoranského a pomořanského státu se v 11. století nelišila od situace na území polského, českého nebo uherského a plnila stejné funkce na mocenské vertikále i ekonomické horizontále společnosti. Jedinou výjimku představoval veletský kmenový svaz, kde absentovala silná centrální vláda a moc si mezi sebe dělil sněm a pohanská kněžská vrstva soustředěná na sakrálních hradištích. Veletský svaz však byl ve 12. století už z větší části pohlcen Obodrity, pouze na ostrově Rujána existovalo samostatné knížectví, v němž se střetávala moc posvátných center s knížecími centralizačními snahami a zájmy obchodních středisek na baltském pobřeží.

Každá z těchto zemí si vytvořila svoji urbánní síť. V obodritském státě mezi hlavní centra patřila tyto hradištní aglomerace: centrem obodritského kmene Vagrů byl Starigard (pozdější německý Oldenburg) vybudovaný na přelomu 8. a 9. století. V 10. století už zde bylo významné hradiště s aglomerací, v letech 948 či 968 zde vzniklo biskupství. Starigard vznikl na pobřežní moréně 5 km od Kielského zálivu a 15 km od Lubeckého zálivu a probíhala tu obchodní směna se Skandinávií a s pomořanskými městy v ústí Odry. Velkým centrem byl Veligard (pozdější německý Mecklenburg), který jako velké sídliště a hradiště vzniká už v 7. století a na počátku 9. století je identifikován s Rerikem, významným obchodním střediskem, do něhož se snažili proniknout i dánští Vikingové. Mecklenburg ležel na významné trase spojující Hamburk s Wolinem, 7 km od Wismarského zálivu. Na území dnešního zvěřinského zámku vzniklo v 10. století hradiště (pozdější Schwerin), které po roce 1018 rozšířil obodritský kníže Mstislav; centrem Polabanů byl Ratibor (německý Ratzeburg). Významným přístavem byl Starý Lubek (Liubice, Alt Lübeck) – ležící 5 km od pobřeží a 4 km od historického centra dnešního Lübecku. Rozkládal se na hranicích nejdůležitějších regionů obodritského státu: území Polabanů, Obodritů a Vagrů. Starý Lubek si svůj rozkvět zažil v době rozmachu obodritského státu v druhé polovině 11. a v první polovině 12. století: za knížete Gotšalka (1044–1066) byl obnoven, kníže Jindřich (1105–1127) zde vybudoval opevnění, neboť tu měl rezidenci. Na hradišti byly obytné a hospodářské budovy, mincovna a kostel, v předhradí řemeslná čtvrť, přičemž mezi řemeslníky mohli podle archeologických nálezů (kosti s vyrytými runami) žít i Skandinávci. Zdejší kupecká čtvrť byla opevněná a byla

zde nepochybně umístěna i ozbrojená družina. Zvláštní čtvrť s kostelem měli saští kupci, které sem usídlil Jindřich – mezi oběma částmi města byl přístav.⁵³

Počátky městské zástavby můžeme u Veletů/Luticů sledovat od přelomu 9. a 10. století v Rostocku, Rostodu, ve Werle a v Kessinu, dále v zemi Redarů v Ravensburgu u Neubrandenburgu a na jih od Dolanského jezera, kde jsou četné nálezy depotů stříbrných arabských mincí srovnatelných s nálezy v pobřežních městech. V oblasti Ukranů bylo zřejmě centrem Drense u Prenzlau a především Demmin, který byl napojen na stezku z Wolinu do Hamburku – zde měl už v roce 789 zřejmě sídlo kníže Dragovit, před rokem 1128 zde bylo tržiště (později se město stalo součástí Hansy). Významným centrem se stal Menzlin, který vznikl na přelomu 8. a 9. století a v 10. století (kdy asimiloval i zdejší skandinávskou komunitu) se stává střediskem obchodu se Skandinávií, severozápadní a severovýchodní Evropou a branou Veletů k obchodu s baltským prostorem. Po pádu Menzlinu jeho roli přebírá trhové sídliště Ziethen, hradiště Groswin a nakonec Anklam.

Na Rujáně hlavními středisky byla na severu Arkona (s přístavem a významnou svatyní boha Svantovita) a na jihu Ralswiek. Arkona měla své podhradí, jehož stopy lze zachytit ještě v dnešním pojmenování zdejší vesnice *Putgarten* (< *Podъgardno*). Přístav Ralswiek (na konci Velkého Jasmunského zálivu) propojoval dánské ostrovy, západní Balt a jižní baltské pobřeží. V městě žili nejspíše kupci nejružnějšího původu, byl zde nalezen poklad stříbrných arabských mincí s poslední ražbou z roku 844. Vznikl tu systém usedlostí s hospodářskými budovami (sýpky, stodoly, kůlny) a řemeslnými dílnami (kováři, kovolitci, snad i skláři a zpracovatelé jantaru).⁵⁴

Nejvýznamnějším centrem Stodoranského knížectví byl Branibor (Brandenburg) – knížecí sídlo a opevněné centrum (983–1157), předtím krátce sídlo biskupů (948–983) do velkého slovanského povstání v roce 983. Pro rozvoj Braniboru hovořila celá řada pozitiv: výborná poloha na ostrově na řece Havole, křižovatka cest vedoucích z Magdeburku do Štětína nebo Velkopolska a po Sprévě do Lužice, okolí hustě zalidněné, v centru řemeslné dílny (skláři, hrnčíři, kováři, hřebenaři, bednáři apod.). Poslední stodoranský kníže Jindřich Přibyslav (1127–1150) zde razil mince a nechal založit osadu premonstrátských mnichů na předměstí Parduina a pravděpodobně i kupeckou kolonii – rozvoj pokračuje i po německé expanzi roku 1157. Významem se Braniboru nejvíce blížilo hradiště Spandau, které vzniklo už v 9. století. Po roce 983 zde začíná rozvoj vznikem hradiště na opevněném sídle vybudovaném za německé nadvlády – vedle hradu vznikla řemeslné a kupecké předhradí,

⁵³ *Slawen in Deutschland...*, op. cit., s. 233–238.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 238–242.

v 11. století vyrostlo další předměstí, ve 12. století byl hrad přestavěn a kupecko-řemeslné centrum se přesunulo do oblasti dnešního historického centra Špandavy.⁵⁵

V srbské části Polabí (dnešní Sasko a Lužice), které už v 10. století bylo zbaveno své elity a zapojeno do říšské správy, vznikala centra pod německou kontrolou jako sídla markrabat a biskupů: Míšeň a Merseburg a nejvýznamnější ze všech Magdeburk, sídlo arcibiskupa a významné církevní školy.

Velmi důležitý je rozvoj pomořanských měst v blízkosti Baltského moře. Tato centra spadala pod pomořanský stát, který nakonec zahrnul západní Pomořany (východní s centrem v Gdaňsku se stále více politicky i hospodářsky sbližovaly s polským státem). Pomořanské knížectví mělo vlastní knížecí dynastii (vymřela po meči až roku 1637), ovšem reálnou politickou silou byla kupecko-velmožská oligarchie podílející se na výnosném baltském obchodu a realizující svoji moc prostřednictvím městských sněmů, které výrazně limitovaly centrální knížecí moc.⁵⁶ Většina zdejších sídlišť a hradišť spadá svým vznikem do 9. století. Stejně jako jinde v západoslovanském okruhu na přelomu 8. a 9. století dochází k sociálním změnám, které vedou k rozvoji místní elity, jež má zájem na dálkových obchodních kontaktech, neboť tím posiluje domácí výroba a zemědělská produkce, umožňující strukturální rozvoj společnosti a bohatnutí aristokratické vrstvy. V 9. a 10. století se začne rozvíjet dálkový obchod, u hradišť vznikají podhradí se sídly řemeslníků a kupců, které využívají místní obchodní stezky, a následně získávají tato sídliště i svoje opevnění. Tak se formují hlavní střediska baltského obchodu: Wolin, Štětín, Kolobřeh, Kamen, u nichž začnou vznikat i přístavy, které se vytvářejí z původních přirozených přístavišť. Další etapou bylo období od poloviny 11. do poloviny 12. století – dánské nájezdy zničily Wolin a zbrzdil se dálkový baltský obchod. Rozvíjí se tak především lokální trh, což vede ke kultivaci zemědělského zázemí a osídlení zabírá stále širší okruh od pobřeží. Toto zázemí si vytváří spojení s pobřežím nejlépe splavnými říčními toky. V 11. nebo na počátku 12. století byl značně rozšířen Usedom, který se od roku 1128 stal významným centrem Pomořanů a místem sjezdů jejich elity – vedle knížecího centra zde existovala tržní část a v roce 1157 tu havelberští premonstráti založili mariánský kostel. Po úpadku Wolinu roku 1140 zde bylo sídlo pomořanského biskupa, který až roku 1176 přesídlil do Kamenu. Další předměstí vzniklo na severu a v okolí vznikl věnec osad, zároveň existoval chráněný přístav (i tak bylo

⁵⁵ Ibidem, s. 244–249.

⁵⁶ PROCHÁZKA, Vladimír. Sněmovnictví a soudnictví Polabsko-Pobaltských Slovanů. In: *Vznik a počátky Slovanů 2*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1958, s. 89-120.

město vyplněno v letech 1164, 1177 a 1178). Podobnými centry byly Wolgast a Demmin.⁵⁷ Od poloviny 12. století se buduje a obnovuje teritoriální jednota celého Pomoří, posiluje zdejší knížecí moc a přes expanzi říšské aristokracie a skandinávských monarchií, která nakonec vtáhla Pomořanské knížectví do svazku s říší, zaznamenáváme rozkvět řemesel, obnovení dálkového obchodu a postup christianizace, která zde započíná ještě ve 20. letech 12. století za polské nadvlády. To má vliv i na podobu zdejších aglomerací, které se svojí strukturou blíží obdobným sídlům polským a českým. Hradiště je sídlem knížete nebo jeho kastelána, služebního personálu, stojí zde velmožské dvory, nevelký chrám, někdy řemeslné dílny. Podhradí se populačně zahušťovala, vznikaly tu církevní stavby, krčmy a rozšiřovala se síť trhových sídlí. V některých městech se budovaly nové přístavy, které byly chráněny nedalekým hradištěm (Stralsund, Štětín, Kolobřeh). Podél přístavních měst se rozvinula i síť rybářských vesnic, některé osady měly hraničářskou funkci (Szczecinek na hranici Pomoří a Velkopolska), což souvisí s rozvojem státní organizace. V druhé polovině 12. století se v Pomoří formuje i základní církevní organizace se svými centry: v Kamenu sídlí biskup, v Stargardu vznikají kláštery johanitů (1166) a augustiniánů (1199). Ve Štětíně víme o kostelech sv. Petra a sv. Jakuba (1187). Kolem posledního byla už na sklonku 12. století soustředěna německá kupecká osada, která získává zvláštní knížecí privilegia podobně, jako tomu bylo ve stejné době v Praze.⁵⁸

Do tohoto urbánního vývoje zásadním způsobem zasáhl zánik politické samostatnosti polabských a pobaltských Slovanů. Už od 10. století bylo území posálských Srbů součástí říše (s výjimkou Lužice, která nakonec připadla českému státu). Po roce 1150 se Stodoranského knížectví zmocnil markrabě Severní marky Albrecht Medvěd z rodu Askanců a ze svých držav vytvořil Braniborské markrabství, v němž jeho rod vládl až do roku 1320. Po roce 1160 zlikvidoval Obodritský stát soustředěný tlak saského vévody Jindřicha Lva a jeho spojenců. V roce 1168 Dánové ve spojení se Sasy rozvrátili rujánskou svatyni Arkonu a do tří let dobyli a vazalským poměrem si podřídili Rujánské knížectví. V těchto letech byla k vazalské poslušnosti vůči Jindřichu Lvovi zavázána i pomořanská knížata. Nicméně poměry ještě nevypadaly pro místní Sloany osudově: po pádu Jindřicha Lva se vrátili příslušníci obodritské dynastie Niklotovců zpět k moci na části Obodritského knížectví jako meklenburští zeměpáni. Na Rujáně až do roku 1325 vládla domácí slovanská dynastie a rovněž v Pomořanském knížectví zůstal u moci zdejší slovanský knížecí rod. Přesto došlo k zásadním

⁵⁷ *Slawen in Deutschland...*, op. cit., s. 244–246.

⁵⁸ AUGUSTIN-LENDZION, Ewa. Średniowieczne miasta Pomorza Zachodniego – wynik wpływu różnorodnych czynników. *Przestrzeń i Forma* 13, 2010, s. 313–322.

změnám, kterým místní slovanská elita nebránila a naopak jim v některých případech vycházela vstříc. Tou první bylo postupné politické zapojení všech těchto území do svazku Svaté říše římské, které se završilo v první polovině 13. století; tou druhou bylo otevření všech těchto území německé kolonizaci. Ta s sebou přinášela nový typ urbánní kultury, která se pro střední Evropu formovala právě na území polabských a pobaltských Slovanů.

Tento proces měl svoje zdroje. Tím prvním byl postupný rozjezd kolonizačních aktivit, které mají své kořeny na nizozemském území, kde se jednak zrodily nové techniky pro zúrodnění, odvodnění a efektivnější využití půdy a jednak základy právního zázemí pro kolonisty hledající dosud nevyužité půdní plochy k případné kultivaci. Na počátku 12. století se pak holandští kolonisté objevují v okolí Brém – a o několik desetiletí později už přecházejí kolonisté německého a holandského původu na slovanská území za dolním tokem Labe.⁵⁹ A opět po dalších desetiletích se kolonisté objevují na území středoevropských monarchií (Polska, Čech a Uher), ve východním Pobaltí (v souvislosti s expanzí Řádu německých a Řádu mečových rytířů) a ve východoalpském prostoru dosud převážně slovanském (Korutany, Štýrsko, Kraňsko). Druhým zdrojem tohoto procesu je obnovení městské civilizace v západní Evropě, které můžeme sledovat od 11. století. V jejím jádru spočívá snaha městských obcí vydobýt si vlastní samosprávu a prosadit si ji prostřednictvím privilegií, která se postupně stala základem středověkého městského práva. V každé části západní Evropy byly výsledky tohoto procesu mírně odlišné: v Itálii se nakonec upevnila instituce konsulátu a městské rady a v městské elitě byla zastoupena i místní aristokracie. Městské komuny mívaly v čele své představitele, kteří reprezentovali svrchované městské právo. Obec tvořili měšťané většinou sdružení do profesních organizací (základ cechů) a organizovaní podle čtvrtí a ulic pro případnou obranu. Tento vzor působil na města na jadranském pobřeží či na oblasti jižní Francie a Španělska, odkud vyzařoval jeho vliv i do severní Francie, Anglie a Porýní. Středoevropské město vychází spíše z měšťanských snah o samosprávu na území říše, kde můžeme už v 11. století zaznamenat snahy o právní autonomii (např. ve Špýru, Wormsu, Mohuči). V každém případě byla tato společenská revoluce spojena s tou sociální vrstvou, pro kterou byl důležitý život tržiště, fungování trhu a dálkových cest a přenos informací i zboží.⁶⁰

Ovšem zatímco ve středomořském okruhu byl kladen velký důraz na politickou a hospodářskou autonomii městských komun a států, v říši a posléze i střední Evropě měla

⁵⁹ PISKORSKI, Jan M. Średniowieczna kolonizacja Europy Środkowej jako problem historii powszechnej i porównawczej historii historiografii. *Przegląd Historyczny* 97 (2), 2007, s. 203–220.

⁶⁰ VANÍČEK, *Velké dějiny země Koruny české II...*, op. cit., s. 268–269.

města sloužit zeměpánovi jako zdroj jeho ekonomické síly. Což velmi rychle pochopily slovanské i neslovanské elity ve středoevropském prostoru a začaly se intenzivně podílet na zakládání městských sídel nového typu, která nakonec v celém západoslovanském areálu definitivně vytlačila dosavadní hradištní aglomerace. Jenomže pro to, aby mohla vznikat nová města, museli tu být i měšťané – a ti, na rozdíl od západní Evropy a Středomoří – prakticky chyběli. Proto se proces urbanizace v západoslovanském prostoru propojil s procesem kolonizace. Nositeli kolonizace i urbanizace však byli pro dosavadní obyvatele cizí dosídlenci většinou německého původu. A tudíž kolonizace a urbanizace s sebou přinášejí další středoevropský fenomén: germanizaci dosud slovanských (a v menší míře baltských) oblastí.

V některých případech bylo potřeba povolát nové kolonisty, někde bylo možné využít již existující kupecké osady v slovanských aglomeracích, které měly často německé obyvatelstvo (jako Praha nebo Štětín). Tyto osady byly zajištěny speciálními právy již v druhé polovině 12. století a tato privilegia se mohla stát základem právního založení městské obce. První městská založení však přicházejí již během 12. století v oblasti nejzápadnějších Slovanů. V roce 1138 je zničeno slovanské hradiště Starý Lubek a už v roce 1143 zakládá hrabě Adolf II. Holštýnský na nepříliš vzdáleném místě Nový Lubek: v roce 1160 zde vzniká chrám, přístav, trh a do městského katastru je zahrnut i kostel z roku 1143, přičemž je sem ze Starigardu (dnešní Oldenburg) přeneseno biskupství. Když nad městem získá kontrolu Jindřich Lev, uděluje Lubeku soubor práv, která z něho vytvoří významné obchodní centrum a středisko mezi Champagne, Bruggami, Kolínem nad Rýnem na západě, skandinávskými centry a Novgorodem na východě. Od roku 1200 je zde městská rada (vedená rychtářem) a od roku 1240 je v jejím čele purkmistr hájící zájmy nejmocnějších kupců. Lubecké právo se šíří i do dalších vznikajících měst na baltském pobřeží.⁶¹

Na středním Labi sehrál podobnou roli jako u Baltu Lubek arcibiskupský Magdeburg, který rovněž ve 12. století získává soubor privilegií, jejichž systematické uzavření do jednotného právního systému vytvoří legalizační fundament pro městský stav a městské právo. To se stane vzorem pro samosprávné zřízení velkého množství měst ve střední Evropě. Z něho vyplývala i samospráva městské komunity, kterou ve 12. století řídil rychtář jako zástupce dědičného fojta, jenž byl arcibiskupův leník a správce veškerého arcibiskupského majetku, ovšem ve 40. letech 13. století se zformovala městská rada v čele s purkmistrem, která plnila soudní, trestní a nakonec i administrativní funkce.⁶² Významnou roli sehrál v procesu formování magdeburských městských práv arcibiskup Wichmann (1152\54–1192):

⁶¹ *Slawen in Deutschland...*, op. cit., s. 428.

⁶² BOGUČKA – SAMSONOWICZ, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce...*, op. cit., s. 62.

v roce 1159 vydal privilegia pro Groß Wusterwitz, v roce 1174 pro Jüteborg a nakonec i celní imunity pro Magdeburg a Halle. Po jeho vzoru udělil míšenský biskup Martin práva pro Löbnitz na Muldě (1185). V roce 1165 získává od míšenského markraběte městská práva Lipsko, které vzniklo ze srbského hradištního sídla, a pod Krušnými horami, kde se začalo těžit stříbro, vzniká v 70. letech 12. století Freiberg. Vedle toho v této oblasti ve 12. století zaznamenáváme i císařská založení: v 70. letech udělil práva Saské Kamenici Fridrich I. V roce 1170 uděluje braniborský markrabě Otto I. Braniboru/Brandenburgu první privilegia, v roce 1174 je rozšiřuje a následuje rozvoj mladého města: v roce 1179 v části Parduin vzniká solná celnice a velká mincovna, v roce 1209 jsou vybudovány hradby a v roce 1216 je postaven nový most na Dómský ostrov, kde bylo původní slovanské sídliště a od roku 1165 zde stála biskupská katedrála.⁶³ Ve 12. století získaly městská práva v bývalém Obodritsku Schwerin (slovanský Zvěřín) a Mecklenburg (slovanský Veligard); významně se rozvíjel Roztok, který získal městská práva v roce 1189, v roce 1218 přebralo město lubecké právo a od meklenburského zeměpána (z rodu slovanských Niklotovců) Jindřicha I. Borvina získalo celní imunity, což vedlo k prudkému rozvoji v dalších desetiletích.⁶⁴

Vrchol zakladatelské aktivity si původně západoslovanské oblasti na středním a dolním Labi a při baltském pobřeží zažijí podobně jako celá střední Evropa ve 13. století. V roce 1216 jsou založeny Drážďany. Braniborská markrabata zakládají na magdeburském právu Friedland (1244), Neubrandenburg (1248) a Stargard (1259). Kolem roku 1230 vznikají na území dnešního Berlína dvě německé osady (Berlin, Cölln) s chrámy, které se začnou rozvíjet a od braniborských markrabat získají městská práva: Berlín získává v roce 1253 frankfurtské právo, zatímco blízká Špandava už v roce 1240 magdeburské. V roce 1253 získává první privilegia i Frankfurt nad Odrou, čímž dosáhla moc braniborských markrabat k samému Polsku. V Meklenbursku získávají lubecká práva města Gadebusch (Chotěbuz), Parchim (1225/1226) a Wismar (1226/1229); Güstrow je v roce 1228 založen na základě schwerinských městských práv. Na Rujáně kníže Vizlav (Václav) I. poskytuje rostocká práva Stralowu, přičemž z iniciativy rostockých kupců kníže založí i strategicky položený přístav Stralsund. Velmi aktivní byla pomoranská knížata všech větví. Demminský kníže Vartislav III. udělil roku 1251 práva Greifswaldu, ale mnohem pilnější při zakládání měst byl kníže Barnim I. ze Štětína. Ve svém sídelním hradišti uděluje privilegia na základě magdeburského práva německé osadě v letech 1237 a 1243. Ještě před tím v roce 1234/1235 zakládá Prenzlau,

⁶³ NIEMEYER, Wolfgang. Deutsche und Slawen als Nachbarn. Die Siedlungen vor und nach dem Beginn der askanischen Herrschaft über Brandenburg. *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit* 25 [Archäologischer Kontext und soziale Interpretation], 2013, s. 31–42.

⁶⁴ Ibidem, s. 429, 434–435.

kde už v roce 1250 stojí mariánský kostel, v roce 1270 zasedá městská rada a budují se hradby. V roce 1266 získává městské právo Wolin a v roce 1274 Kammin. Během své vlády vybavil Barnim městskými právy více jak deset měst, která sloužila nejen rozvoji země, ale také jako obrana proti braniborským Askáncům a Polákům.⁶⁵ Necelých dvacet let po Barnimově smrti (1295) se Pomořanské knížectví rozdělilo na volgastské a štětínské, což vedlo k oslabení knížecí moci a naopak k vzrůstu síly městského patriciátu. Zakládání měst znamenalo příchod nových osadníků, jihoněmeckých kupců, cizího duchovenstva a zrod německého patriciátu propojeného zájmy i rodem s dalšími dolnoněmeckými městy, zvláště v Meklenbursku, což vyústilo ve vznik hansovního spolku, který stál na půdorysu původních slovanských centrálních aglomerací u baltského pobřeží, jež novým kolonistům poskytly svoje zázemí, instituce, trhy a infrastrukturu.⁶⁶

Nová založení ne vždy respektovala kontinuitu s dosavadním slovanským osídlením, byť k tomu poskytovala mnohá sídliště se svým opevněným centrem a hospodářským zázemím i přístavy všechny podmínky; někdy vznikala městská sídliště i „na zelené louce“.⁶⁷ Nicméně většina měst (zejména v Pomoří) pokračovala v rozvoji původních slovanských sídlišť, docházelo ovšem k změně urbanizačního plánu: oválný půdorys slovanských hradištních komplexů s tržištěm byl zaměněn šachovnicovým půdorysem s rovnými ulicemi. Hradby byly od poloviny 13. století stavěny z kamene a cihel a s vnitřní obvodovou ulicí, která obíhala celé město; náměstí bylo vyměřeno hned při založení (čtvercové, obdelníkové), některá města mohla mít více náměstí (Štětín). Na něm či v jeho blízkosti bývalo sídlo městské rady, farní kostel se hřbitovem. Jako první vznikaly domy městské rady, řemeslnických mistrů a bohatých kupců, do systému města byly zapojeny kláštery, za hradbami vyrostly špitální fundace. U pobřežních měst se pochopitelně budovaly přístavy spolu se strážnicemi hlídajícími přístaviště (časté byly pirátské útoky nebo dobovyatelské nájezdy skandinávských panovníků), mosty, cesty. Postupně tak zanikala původní slovanská hradištní struktura i s knížecími sídly (jak rostla síla měšťanstva), někde se budovaly hrady (Štětín, Słupsk, Stralsund). U měst vznikaly osady, pozdější předměstí: zajišťovaly zemědělské zázemí, mlýny, pivovary, krčmy, dodatečná tržiště, mýtnice, sýpky apod. Vzhledem k etnickému složení polabské a pomořanské společnosti byla mnohá předměstí (*viky*, *Kietze*) osídlena slovanským obyvatelstvem.⁶⁸ Města ještě ve 13. a pak v první polovině 14. století zažívala prudký rozvoj, rostl počet jejich obyvatel, zvyšoval se podíl řemeslnických

⁶⁵ Ibidem, s. 426, 429, 432–433.

⁶⁶ AUGUSTIN-LENDZION, *Średniowieczne miasta Pomorza Zachodniego...*, op. cit., s. 317.

⁶⁷ *Slawen in Deutschland...*, op. cit., s. 426.

⁶⁸ AUGUSTIN-LENDZION, *Średniowieczne miasta Pomorza Zachodniego...*, op. cit., s. 318.

specializací: v roce 1315 je v Magdeburku uváděno pět hlavních oborů a 16 dalších, v Rostoku 77 specializací, v Stralsundu 60 (1284), o sto let později v Lubeku je 1350 řemeslnických mistrů a 50 až 60 z nich zastává městské úřady. Během 13. století také dochází k osamostatnění městských rad, v nichž klíčovou roli hrají kupci, kteří si uzurpují hlavní politickou moc (např. v braniborských městech to byli tkalci).⁶⁹

Zajímavé je, kdo byl hlavním iniciátorem středověké urbanizace původně slovanských oblastí Polabí a Pobaltí: vedle příchozích askánských markrabat v Braniborsku a církevních hodnostářů to byli příslušníci slovanských dynastií, kterým se podařilo udržet se u moci ve svých domovských zemích přes nadvládu německou či skandinávskou. Knížata z Rujány, Pomořan či Obodritska-Meklenburska byla těmi, kdo přiváděl nový typ městského života do svých zemí a posiloval tak svoje postavení i příjmy. Nejednalo se tak o proces vnucený zdejšími slovanskými elitám a jejich poddaným – samy tyto elity se na tomto procesu podílely a iniciovaly ho. Byli to slovanští vládci, kdo na jedné straně podporoval rozvoj svých zemí, ovšem na druhé umožňoval jejich germanizaci, ač se zatlačování slovanského obyvatelstva do inferiority snažili zdejší zeměpáni zpočátku některými opatřeními bránit. Ovšem ve svých aktivitách se pobaltská a polabská knížata podobala (ba je i předběhla) dalším střeoevropským vládcům: českým a uherským králům, polským knížatům a rakouským, korutanským, štyrským a kraňským vévodům.

Ve 13. století se kolonizace a nový typ urbanizace dostává do Čech, Polska, Uher a východoalpského prostoru. V Čechách se během 13. století transformuje přemyslovská hradecká soustava a je nahrazena městskou sítí; města vznikají na ploše hradišť (Mladá Boleslav, Mělník, Žatec, Litoměřice, Děčín, Chrudim, Hradec Králové), v podhradí (Bílina, Kladsko), či v jejich blízkosti (Čáslav, Kouřim, Plzeň, Prácheň/Horažďovice). Ovšem řada hradišť nemá potřebné zázemí pro vznik měst (Budeč, Libušín, Levý Hradec, Sedlec, Opočno, Chýnov, Libice, Netolice, Doudleby, Lštění), takže nové zakládání městských center se jim vyhne a z těchto center se stávají nevýznamné osady nebo dokonce zcela zaniknou, takže u řady z nich neznáme ani jejich jména.⁷⁰ Tam, kde se již vytvořila kupecká a řemeslnická infrastruktura s potřebným zázemím, mohlo dojít k městskému založení, jehož právní základ přinášeli němečtí kupci a kolonisté a poskytovaly zkušenosti z Polabí a Pobaltí případně z Bavorska a rakouských zemí. Základem pro vznik nového typu města tak byl trh a jeho iniciátoři mohli tak být kupci, kteří velmi často byli cizího, většinou německého původu. Novému urbánnímu typu se už ve 12. století nejvíce blížila Praha, která v této době

⁶⁹ *Slawen in Deutschland...*, op. cit., s. 436–437.

⁷⁰ BERANOVÁ – LUTOVSKÝ, *Slované v Čechách...*, op. cit., s. 320–321.

vykazovala prvky západoevropského románského města (kamenný most, kvádríkové domy, kamenné církevní stavby, mýtný dvůr) včetně privilegií pro zdejší německou obec. Nicméně před rokem 1200 můžeme jen stěží hovořit o přítomnosti městského zřízení v Čechách, ač v prostředí severozápadních Slovanů už existovala měst celá řada. První městské založení v českém státě snad pochází od moravského markraběte Vladislava Jindřicha, což lze vydedukovat z pozdější listiny Přemysla Otakara I., který potvrzuje dříve udělené svobody a fojtství pro jistého Theodorika a jeho dědice.⁷¹ Ve 30. letech došlo ke konečné urbanizaci Starého Města pražského: vzniká pravidelné město s vyměřeným náměstím, budují se hradby zahrnující klášter Anežky České a u hradeb se také usazují dominikáni a němečtí rytíři. Ve 40. letech mají hradby délku 3,5 km, osm bran a plocha města činí 140 ha, což z něho dělá jedno z největších měst ve střední Evropě: za Václava I. získává město nové privilegium pro Němce. Hned vedle Starého Města vzniklo Havelské město z iniciativy mincmistra Eberharda ze Švábska, který se zabýval těžbou stříbra a kolonizací na Vysočině a podílel se na založení Smilova Brodu.⁷² V roce 1243 vydal Václav I. privilegium pro Brno. Jeho vzorem byla práva pro Vídeň a Enži z počátku 20. let a o jejich závažnosti svědčí skutečnost, že jejich znění probíral král s nejvyššími šlechtici a úředníky země.⁷³ Ve 40. letech 13. století byla rovněž vyměřena Olomouc a v 50. letech zde již existoval městský patriciát.⁷⁴ Už po roce 1228 došlo k lokaci Litoměřic mimo dosavadní hradištní centrum. Do nástupu Přemysla Otakara II. v roce 1253 bylo založeno bezmála dvacet měst (Bruntál, Uničov, Opava, Znojmo, Brno, Hodonín, Olomouc, Hlubčice, Jihlava, Horní Benešov (Morava); Hradec Králové, Litoměřice, Kynšperk, Žatec, Ústí nad Labem, Kladruhy u Stříbra, Cheb, Staré Město pražské, Svatohavelské Město pražské) a za vlády tohoto panovníka vzniklo několik desítek dalších.⁷⁵ Do konce 13. století se v Čechách i na Moravě zformovala základní urbánní síť, která zcela proměnila poměry v přemyslovském státě: nejen že kolonizace přinesla nové technologie a nový typ obyvatelstva – v založených městech se objevil německý patriciát se širokým zahraničním rádiem vztahů a nebývale rozsáhlými obchodními a podnikatelskými aktivitami.

Ve srovnání s českými zeměmi a s Polabím probíhal urbanizační proces v Polsku v jistých aspektech odlišně. Za prvé v Polsku během klíčového 13. století chyběla centrální

⁷¹ KLÁPŠTĚ, *Proměny českých zemí...*, op. cit., s. 362–365.

⁷² VOJTÍŠEK, Jan. Mincmistr Eberhard a jeho potomci. Působení jedné gründerké rodiny ve středověkých Čechách. In: *Havelské Město pražské ve středověku. Historie – archeologie – stavební historie*. Martin Musílek (ed.). Praha: Casablanca, 2012, s. 158–185; MUSÍLEK, Martin. Mincmistr Eberhard a jeho přátelé. Několik poznámek k počátkům Havelského Města. *Mediaevalia Historica Bohemica* 16/2, 2013, s. 7–23.

⁷³ FLODR, Miroslav. *Iura originalia civitatis Brunensis : Privilegium českého krále Václava I. z ledna roku 1243 pro město Brno*. Brno: SNIP, 1993.

⁷⁴ VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české II...*, op. cit., s. 416–424.

⁷⁵ KLÁPŠTĚ, *Proměny českých zemí...*, op. cit., s. 366.

vláda a země byla rozdělena do údělných knížectví, v nichž vládly jednotlivé větve piastovského rodu. Z toho plyne, že zakládání měst probíhalo nerovnoměrně, neboť jednotlivé panující rodiny přistupovaly k urbanizaci různě; nejvíce v tomto procesu pokročilo Slezsko. Za druhé byla urbanizace polských zemí dlouhodobou záležitostí, která probíhala takřka tři století a lze ji rozdělit do šesti fází: 1) první polovina 13. století (první lokace ve Slezsku, s desetiletým zpožděním ve Velkopolsku); 2) druhá polovina 13. století (období po mongolském vpádu a během sjednocování státu); 3) vláda Kazimíra III. (lokace v Malopolsku, Velkopolsku a na Pomoří); 4) konec 14. století a první třetina 15. století (urbanizace východních zemí); 5) polovina 15. století (aktivita šlechty); 6) po třináctileté válce (1453–1466, urbanizace Velkopolska a získání přístupu k Baltu).⁷⁶

Jaké vlivy působily na formování polské městské sítě? Bylo jich několik. Za prvé to byly významné obchodní trasy, které procházely polským územím: přes Slezsko a Malopolsko na východ nebo od Baltu k Černému moři. Polská města se stala důležitými středisky, z nichž se východní zboží dostávalo do západní Evropy. Dále to byl vliv rodící se Hansy na baltském pobřeží, činnost italských kupců v Černomoří, rozvoj Českého království, rozvoj hornictví v Uhrách, Čechách a Malopolsku a také aktivity řádového státu v Prusku a východním Pobaltí, které přinesly německou městskou civilizaci až do těchto vzdálených východních oblastí. Ve 13. století přicházejí do Polska kolonisté z Vestfálska, Durynska, Porýní, Lužice a Míšeňska a s nimi i odborníci na městské lokace: ve 13. století jsou to většinou Němci, ovšem ve století následujícím jsou mezi nimi už ze 2/3 Poláci. Lokátoři někdy zakládají města na „zeleném drnu“, ovšem často využívají dosavadní slovanské hradištní a tržní sítě. Řada měst má tak předkolonizační minulost a formuje se z kupeckých osad v dosavadních hradištních aglomeracích. Tak vznikl Gdaňsk: z osady s vlastním farním kostelem, kde byl dosazen z místních knížecí úředník (polsky *wójt* nebo *sołtys* z německých výrazů *Voigt* a *Schultheiß*).⁷⁷ Podobné to bylo v Krakově (kupecká osada u kostela Nejsvětější Trojice z konce 20. let 13. století) nebo Poznani (kupecká osada u kostela sv. Markéty z 30. let 13. století 300 – 500 metrů od původního sídliště). Rovněž Vratislav byla již před městskou lokací významným knížecím centrem i biskupstvím. Město zde vyrostlo na základě kupecké obce kolem vlastního farního kostela, které byla udělena speciální privilegia.⁷⁸ Pro

⁷⁶ BOGUCKA – SAMSONOWICZ, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce...*, op. cit., s. 83–84

⁷⁷ Ibidem, s. 47.

⁷⁸ SŁOŃ, Marek. Dlaczego tylko jeden Wrocław? Próba porównania rozwoju aglomeracji miejskich Wrocławia, Pragi, Krakowa i Poznania. In: *Sociální svět středověkého města*. Martin Nodl (ed.) [Colloquia mediaevalia Pragensia 5]. Praha: Filosofia, 2006, s. 120.

většinu polských měst byl právním vzorem Magdeburg – podobně jako v českých zemích, kde pouze jih českého a moravského území spadal pod vliv jihoněmeckých práv.

Ve 14. století rozvoj polských zemí a jejich městské sítě (v rámci i vně polského státu) nabírá na intenzitě. Kolem velkých (Krakov, Lvov, Poznaň, Gdaňsk, Toruň) i středních měst (Lublin, Kalisz, Halič, Przemyśl, Chełmno) vznikají rozsáhlá předměstí se zemědělským a hospodářským zázemím a zároveň v některých případech vede vývoj ke vzniku souměstí (což se v Čechách týkalo prakticky pouze Prahy). Tak vzniklo krakovské souměstí tvořené městy Krakov, Kaziměř a Kleparz, ve Vratislavi vyrostlo Staré i Nové město (sloučená už roku 1327), objevila se tři gdaňská města, dvě toruňská a v Poznani dokonce čtyři městské jednotky (jako v Praze). Vedle toho roste sebevědomí městských vrstev a vzrůstá jejich touha po samostatnosti, což vede k povstáním proti panovníkovi (1311–1313 v Krakově, 1314 v Poznani), která však končí porážkami a krutými represemi.⁷⁹

Kolonizace a urbanizace vstupuje ve 13. století i do Uher. Už na konci 12. století přicházejí němečtí kolonisté do Sedmihradska a v první polovině 13. století zde vzniká síť měst, kterou vytvářejí kolonisté obecně zvaní jako „Sasové“: zakládají města jako např. Kronstadt/Brašov, Schäßburg/Segešvár, Hermannstadt/Sibiu.⁸⁰ Sasové získali od krále Ondřeje II. řadu privilegií, jež z nich (na rozdíl od domácích Slovanů a Rumunů) vytvořila na mnoho staletí jeden ze tří sedmihradských politických národů (Sasové, Maďaři, Sékelové). Významnou urbánní oblastí po celou uherskou historii bylo území dnešního Slovenska, které uchovalo typ středoevropského města i v době, kdy většina Uher byla pod přímým osmanským panstvím. Hornatá oblast byla bohatá na rudy, což už ve 12. století přilákalo německou báňskou migraci ještě před samotným zakládáním měst. Do oblasti Banské Štiavnice přicházeli Němci už ve 12. století jako horničtí specialisté; zároveň se zde rozvinula slovanská sídelní struktura. Banská Štiavnica (původně osada Bana) získala městská privilegia před rokem 1275. Ještě dříve obdržela privilegia Banská Bystrica (1255). Banská Štiavnica se stala ohniskem urbanizace a osídlení celé oblasti. Mnohem později – v roce 1328 – udělil městská práva král Karel Robert Kremnici jako výsledek místní hornické aktivity od poloviny 13. století. Druhou hornickou oblastí byla Spiš: do slovanského sídelního prostoru dorazilo německé obyvatelstvo, centrem a východiskem urbanizace se stala Gelnica, právo dobývat rudy měla však pouze Spišská Nová Ves s městskou samosprávou z druhé poloviny

⁷⁹ BOGUČKA – SAMSONOWICZ, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce...*, op. cit., s. 101; SŁOŃ, *Dlaczego tylko jeden Wrocław?...*, op. cit., s. 123–126.

⁸⁰ MARCU ISTRATE, Daniela. Entstehung und Entwicklung der siebenbürgischen Stadtkirchen im 12. – 15. Jahrhundert. In: *Sachgeschichte(n) Beiträge zu einer interdisziplinär verstandenen Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit Festschrift für Barbara Scholkmann zu ihrem 80. Geburtstag*. Markus Wolf (ed.). Tübingen: Universität Tübingen, 2021, s. 445–463.

13. století. Významná hornická činnost probíhala i na Liptově a i zde začaly v druhé polovině 13. století vznikat města: Nemecká (dnes Partyzánská) Lubča obdržela městská práva v roce 1270, Hybe už roku 1265; v celé oblasti však nad hornictvím dominovala řemeslná výroba a obchod. Hornickým regionem byl i Gemer, ovšem místní města jsou výsledkem až mladší vlny urbanizace slovenského území ve 14. století za krále Karla Roberta (Rožňava, Jelšava, Štítnik). Hornické osady musely využívat různě vzdálené zemědělské zázemí, takže vedle specializovaných osad se rozvíjela i síť zemědělského osídlení, většinou slovanského, což vedlo k postupně úplné či částečné slavizaci slovenských měst na sklonku středověku.⁸¹ Právě rozvoj báňských měst způsobil, že slovenské území bylo ve středověku mnohem urbánnější krajinou než centrální Panonská nížina.⁸²

Na území dnešního Slovenska ve 13. století však nebyla pochopitelně pouze báňská města, která vznikala z hornických osad. Byla tu i původní slovanská hradištní struktura, která vplynula do uherského státu a která se stejně jako v Polabí, Pomoří, Čechách či Polsku začala proměňovat s příchodem německé městské kolonizace ve 13. století. Předkolonizační kořeny má pochopitelně Nitra, v níž už na počátku 13. století existuje komunita, která se vyznamenala při statečné obraně během mongolského vpádu, za což jí král Béla IV. udělil městská práva. Do horních Uher přicházeli Němci ze Saska, Bavorska a Švábska, kteří dlouho tvořili patriciát, jenž nekomunikoval se slovanským nebo maďarským zázemím a intenzivně se bránil slavizaci řadou cílených opatření až do 15. století a někde (např. v Bratislavě) si svoje postavení i etnicitu udržel.⁸³ Kontinuitu s velkomoravským obdobím vykazuje Bratislava, kde byl za Uherského království vybudován královský hrad, Podhradie, sídlo probošství a kde sídlila i stará židovská komunita, již byla ve 13. století udělena speciální privilegia. Ještě před vznikem hradeb zde existovaly tzv. věžovité (opevněné) domy, samotné městské privilegium je doloženo po dlouhém sociálním vývoji v roce 1291. Od 11. století je zmiňován hrad Trenčín, pod nímž se vytvořilo tržiště, městem s právy se stává až ve 14. století. Na území Trnavy se začalo zahušťovat osídlení od 12. století, vedle původního slovanského obyvatelstva zde vznikla i maďarská obec. Městská práva získala Trnava v roce 1238 od české královny a uherské princezny Konstancie, která tuto oblast získala jako věno od otce. Ve 13. století se připomíná Levoča, jako město až roku 1271. Do Košic přišli němečtí kolonisté nejspíše po mongolském vpádu roku 1242 a první městská privilegia získali už před

⁸¹ LABUDA, Jozef. K problematike osídlenia báňských miest na Slovensku. *Historický časopis* 38 (3), 1990, s. 391–397.

⁸² SZENDE, Katalin. The birth of oppida: small towns in Hungary in the Angevin period. *Urban History* 49, 2022, s. 484–501.

⁸³ LUKÁČKA, Jan. Podoby stretnutí a komunikácie v stredovekom meste. In: Lukáčka, Ján – Štefánik, Martin a kol. *Stredoveké mesto ako miesto stretnutí a komunikácie*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2010, s. 11–16.

rokem 1249. V roce 1248 se o saských hostech v Prešově zmiňuje Béla IV., ve stejném roce zřejmě došlo k udělení městských výsad.⁸⁴

Důležitým doprovodným jevem středověké městské kolonizace západoslovanského areálu byly etnické změny. Do slovanských oblastí a sídel vstupuje masově německý živel, což je pro některé z nich přímo osudové. Ve 13. a 14. století je většina měst střední Evropy převážně německá a jejich patriciát se tuto situaci snaží udržet. Tam, kde zůstává zázemí většinově slovanské (příp. maďarské) a existují slovansky uvědomělé elity společnosti, dochází buď k postupné slavizaci měst nebo se jejich německí obyvatelé musí smířit se slovanskou dominancí. Ovšem v některých oblastech – a jedná se především o původně slovanské Polabí a Pomoří, ale také o Štýrsko a Korutany a později i Slezsko – se slovanská elita ztratí či poněmčí a městská společnost se ostře vymezí vůči slovanskému zázemí. Města se tak stávají ohnisky germanizace. Ještě ve 13. století se Slované v Polabí a Pobaltí podílejí na životě městských komunit a jejich formování. Po celé 13. století se mezi bohatými měšťany, velmoži, kupci a řemeslníky objevují Slované: v Lubeku už v roce 1175 je zaznamenán velmož Borwin, ve 13. století je tam třináct slovanských radních, osm duchovních a dva knížecí kancléři, ve Stendalu byli během 13. století tři slovanští (*Slavus*) radní, v Rostoku byl slovanský fojt na předměstí, v Penzlau v roce 1283 na jednom ze čtyř míst radních je Slovan, v Ueckermünde je z roku 1284 znám Johannes Sclavus, v Třebětově (Trzebiatów/Treptow) v roce 1290 Johannes Dobrotze a v roce 1328 Radimir, při lokaci Kolobřehu v roce 1255 figuruje Jan Palic a v 13. a 14. století je tu několik slovanských radních (Natowitz, Mucel Slavus, Schleivos, Godek, Dziewicz).⁸⁵ V Prenzlau se Slované podílejí na založení města a mají nezastupitelnou roli při zajišťování zázemí města (zemědělská výroba, zdroje, řemeslníci, obchodníci, aristokracie) – zdejší slovanská sídelní struktura je zachována až do třicetileté války.⁸⁶ Slované bývali zahrnuti (např. ve Špandavě nebo Kolobřehu) do městských komunit německého práva (v roce 1247 při založení nového města Salzwedel stanovil braniborský markrabě, že jsou si německí i slovanští obyvatelé rovni před jeho soudem). Mimo město však dál platilo zvláštní „slovanské právo“, kterým se řídil fojt při jeho výkonu. Častěji však Slované žili na předměstích, která nebyla do nově založených měst zahrnuta (v Pomoří to byly tzv. *viky*); zvláštním typem osídlení byla *Kietze*,

⁸⁴ MARSINA, Richard. K počiatkom stredovekých miest na Slovensku. In: Lukáčka, Ján – Štefánik, Martin a kol. *Stredoveké mesto ako miesto stretnutí a komunikácie*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2010, s. 16–27.

⁸⁵ PROCHÁZKA, Vladimír. O vyměření polabsko-pobaltské větve Slovanů. *Český lid* 55 (2–3), 1968, s. 157–158.

⁸⁶ SCHULZ, Matthias. Slawisch oder deutsch? Die Entwicklung Prenzlau im 12. und 13. Jahrhundert. *Præhistorica* 31 (2), 2013, s. 501–515.

v níž bylo shromážděno slovanské obyvatelstvo zásobující a sloužící místnímu hradu (např. Braniborsko).⁸⁷

Od poloviny 14. století však můžeme sledovat první diskriminační opatření vůči Slovanům a lidem se slovanskými kořeny. Snaha o udržení německého charakteru měst v té době zřejmě souvisela s epidemií černé smrti: města jí byla postižena a do částečně vylištěných sídel se stěhovalo venkovské slovanské obyvatelstvo. Někdy až drakonická protislovanská opatření patriciátu a cechů zabránila hrozící slavizaci, která proběhla ve středoevropských státech. Slované začali být vylučováni z městských rad a bránilo se jim ve vstupu do cechů. Tento diskriminační trend vyvrcholil v 15. a 16. století, kdy se Slované v Pomorí a Polabí stali opovrhovanými obyvateli druhé kategorie. Seznam narůstajících protislovanských opatření shromáždil Vladimír Procházka: např. v Saltwedelu v roce 1247 mohli Slované vstupovat mezi měšťany, ovšem v roce 1428 platí zákaz jejich přijímání mezi obchodníky. V roce 1424 byli Slované vyloučeni z obuvnického a koželužského cechu v Braniboru, v roce 1450 z pivovarského cechu v Gardelegen, v roce 1473 z pivovarnického cechu v Braniboru, v roce 1463 ze soukenického cechu v Robolech (Röbel), v roce 1462 v Lubeku z gildy, v roce 1500 z cechu koželužského, v roce 1502 ze sedlářského, 1507 ze soustružnického, pekařského a kramářského, v roce 1508 z bednářského. V roce 1569 byly Slované vyloučeni z všech cechů v Kriwici (Criwitz), v 16. století z řady cechů v Saltwedelu, v Treuenbrietzen byli Slované vyloučeni z cechů v roce 1442 a v roce 1482 to bylo vztaženo na slovanské manželky řemeslníků – roku 1563 tak stejně učinili tkalci v Havelu. V Rupině (Neuruppin) zakázali kožešníci (1434) a tkalci (1446) svým dcerám provdávát se za Slovana (stejně v Havelu roku 1563), Slovan směl svědčit, jen když byl měšťanem, někde měli zakázáno nosit luxusní předměty, v Saltwedelu bylo Slovanům zakázáno nabyvat nemovitosti (1486, 1550 i v Postupimi), vstupovat mezi radní (16. století), nebo dědit po měšťanech (1486). Diskriminace zasáhla i Pomorí, přičemž vyvrcholila v 15. a 16. století, kdy byly vydány zákazy nakupovat u lidí slovanského původu nebo slovanského jazyka a používat slovanský jazyk na tržišti.⁸⁸ Od 15. století se objevují osvědčení o německém původu (*Geburtsbrief*) s výslovným zdůrazněním, že dotyčný není „vendského“, nýbrž z dobrého německého rodu (*dat he sy echte und rechte düdesch unde nicht wendisch, vrigh unde nicht eghen gebaren*).⁸⁹ Německý charakter si udržela také města v Sedmihradsku, Dolním Slezsku

⁸⁷ SCHICH, Winfried. Slawen und Deutsche im Gebiet der Germania Slavica. In: *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens. Bd 12: Kontinuität und Brüche. Lebensformen – Alteingesessene – Zuwanderer von 500 bis 1500*. Karl Kaser (ed.). Klagenfurt: Wieser, 2010, s. 404–411.

⁸⁸ PROCHÁZKA, O vymření polabsko-pobaltské větve..., op. cit., s. 157–158.

⁸⁹ *Slawen in Deutschland*..., op. cit., s. 438.

a na území řádového státu, který se až po roce 1466 dostal pod moc polské monarchie. Naopak v Čechách, Uhrách a na většině území Polska se významná část měst (nikoliv všechna samozřejmě) slavizovala, příp. maďarizovala. V Čechách tento proces proběhl souběžně s bouřlivým obdobím husitských válek. O této proměně svědčí jazyk, kterým se v městech úřadovalo v 15. století: v Čechách a v Horních Uhrách pronikla do městských knih čeština, v Polsku od 16. století polština. Vznikla tak vrstva etnicky domácího měšťanstva, což znamenalo definitivní přijetí městské civilizace za vlastní středoevropským neněmeckým obyvatelstvem.

Propojením domácího slovanského (příp. maďarského) prostředí s německou městskou kulturou vzniká specifický okruh evropské civilizace, který můžeme nazvat „střední Evropou“. Tento zvláštní kulturní region se rodí díky proniknutí nového urbanismu do záposlovanského areálu, kde převzal a doplnil dosavadní sídelní síť a vtisknul jí nový charakter. Ve 12. a 13. století se na záposlovanských územích objevila mozaika nového typu měst napojených na dálkový obchod, i měst a městeček, jejichž právní postavení a struktura se nelišily od městských sídel na západ od Labe, a zformovala se podobná struktura společnosti, jakou nacházíme na starých říšských územích.⁹⁰ Do nových center se stáhla řemeslná výroba, nové typy řádů nesoucích novou spiritualitu a školská zařízení. Především se však zcela proměnila krajina a hierarchie vztahů. Města byla na rozdíl od předchozích hradištních aglomerací pevně vymezena a jejich prostor byl i prostorem zvláštního práva. Ve společnosti se objevila nová, právně vymezená složka, která inspirovala, provokovala a především soupeřila s dosavadní místní slovanskou elitou, jež se musela vyrovnat s novými poměry a hlavně s tím, že cizozemští patriciové přinášejí novou kulturu a novou civilizaci a díky tomu často pohrdlivě shlížejí na domácí obyvatelstvo včetně aristokratů. O jejich pocitech a reakcích plasticky vypovídá *Dalimilova kronika* z počátku 14. století. Po jednom století se začala formovat i etnicky místní slovanské a maďarské středoevropské měšťanstvo, které spolu s německými kolonisty předávalo tuto civilizační pochodeň dále na východ: do Valašska, Moldavska⁹¹ či na západoruská a litevská území Litevského velkoknížectví. Zde však už bylo působení nových urbánních procesů geograficky a sociálně omezené: na východě až do 18. století zůstalo zachováno raně středověké rozložení městských struktur, které se šířilo při expanzi moskevského státu až daleko za Ural. Na Balkáně se zase v

⁹⁰ Ibidem, s. 439.

⁹¹ RĂDVAN, Laurentiu. New Perspectives on the Process of Urbanization in Medieval Moldavia. *Colloquia. Journal for Central-European History* 18, 2011, s. 27–50.

důsledku osmanských výbojů prosadila na dlouhá staletí podoba tureckého města pevně vězící v orientální a byzantské tradici.

Každá část slovanské Evropy si tak zvolila jiný urbánní typ, který odlišoval Balkán, východ i střed Evropy až do moderní urbanizace v druhé polovině 19. století. Pozdější přenos středoevropského města do východních oblastí polsko-litevské unie (na území dnešního Běloruska a Ukrajiny) měl svoje limity. První vlna zakládání měst v této oblasti spadá už do konce 14. a počátku 15. století, kdy jsou městská práva udělována jen příchozím Němcům a Polákům, až později jsou zahrnuti i místní pravoslavní Rusíni. Při druhé vlně na konci 15. a na počátku 16. století se na městském životě podílejí obě skupiny. Města byla většinou zakládána na magdeburském právu, ovšem často se z něho použily pouze některé prvky a dál se pracovalo se staroruským právem. Zároveň se u takových měst jen pomalu rozvíjela pevná struktura, měla převážně agrární charakter se slabě rozvinutým řemeslem pokrývajícím maximálně lokální trh. Tento stav se pokoušely napravit královské reformy v druhé polovině 16. století, ale pouze s omezeným úspěchem. Skutečně městský charakter si udržovala hlavně města, kde převažoval německý nebo polský živel (Przemysl, Lvov)⁹², nebo města a městečka zakládána ještě v 16. století na polském území (Mazovsko) jako královská nebo šlechtická založení (analogicky k situaci v Čechách). Posilování výsadního postavení šlechty v polsko-litevské společnosti od počátku 16. století vedlo k postupnému úpadku městského stavu a jeho stagnaci právě především ve východních oblastech, kde nestačil zapustit kořeny a kde se mezi něj dostávalo stále více Poláků a Židů na úkor místních Rusínů. A co je nejdůležitější: na rozdíl od městské kolonizace střední Evropy ve 12. – 14. století neproměnila vlna městských založení na západě východní Evropy zásadně a hluboce zdejší krajinu, hospodářské vazby, dálkový obchod, kulturu a etnický charakter a nevstoupila tak organicky do života zdejší společnosti. Tyto regiony zůstaly kulturně a sociálně i nadále přechodovou zónou mezi střední a východní Evropou. A nakonec i rozvoj druhého nevolnictví a úpadek měst v 17. a 18. století sblížilo střední Evropu s tou východní spíše, než by tomu bylo naopak. Skutečnost, že např. Kyjev (1494–1497) nebo Minsk (1499) disponovaly magdeburskými právy a vlastní samosprávou, je příliš nepřipodobnila středoevropským městům, jako byla Praha, Vratislav, Gdaňsk nebo Krakov, a tyto západoruské oblasti kulturně a sociálně nevřadila do středoevropského areálu. Bylo na to už příliš pozdě a procesy, které vedly k urbanizaci a proměně střední Evropy, se v té východní už neopakovaly: znemožňovaly je právě probíhající

⁹² MICHALUK, Dorota. Problemy badawcze miast pogranicza polsko-rusko-litewskiego (do unii lubelskiej 1569 roku). In: *Sociální svět středověkého města*. Martin Nodl (ed.) [Colloquia mediaevalia Pragensia 5]. Praha: Filosofia, 2006, s. 185–195.

sociální změny v rámci polsko-litevského státu. Svědčí o tom i historická jádra současných měst, podle kterých můžeme soudit, kam až došla a kde zapustila kořeny střeoevropská městská kultura. Právě podle podoby historických měst můžeme dnes vymezit oblast střední Evropy: je to ta část Evropy, kde se spojily tři formativní faktory: slavnost převážné části obyvatelstva, latinská vzdělanost a církevní tradice a německá městská civilizace. Pouze na území střední Evropy se tyto tři prvky ve staletém vzájemném působení spojily do harmonického a organického celku.

SUMMARY

The present study examines the development of urban landscape and urbanization in the West Slavic area. A network of proto-urban settlements began to emerge in the West Slavic area as early as the end of the 8th century, which expanded, developed and connected to long-distance European trade in the following centuries, further supported by the process of the emergence of the early medieval Slavic states between the Baltic and Adriatic seas and between the Elbe and Bug rivers. During the 12th century, a process of colonisation came to the area, which gained momentum after the liquidation of the statehood of the Baltic and Baltic Slavs. The German settlement of Slavic territories soon spilled over into the Central European states of Bohemia, Poland and Hungary. At the same time, German colonists brought with them a new type of urban settlements, secured by special rights and with a specific structure and character based on the type of Western European city with ancient roots. The entry of this new urban culture into the West Slavic and Hungarian environment will cause a socio-economic revolution that will completely transform the local society and create a completely new social class. At the same time, this process will also cause irreversible ethnic changes which, in some areas, are fatal for the native population as it is completely displaced by the German element or Germanised. Elsewhere, however, the cities will be Slavised or Hungarised and the new urban culture will become an organic part of local societies. As a result, Central Europe will be formed as a specific cultural area in which three factors have come together in a harmonious whole: the Slavic language of the majority of the population, Latin education and ecclesiastical traditions, and German urban colonization.